

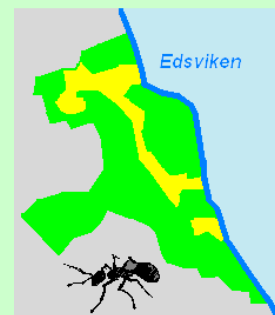
Boken om

2^a upplagan 2018

Tegelhagsskogen

Naturreservat
i södra Sollentuna

Herbert Henkel

1 Naturhistoria och natur

Naturskyddsföreningen
Sollentuna

(E Å)

2015

Herbert Henkel
Sollentuna

Boken om Tegelhagsskogen

Naturreservat
i södra Sollentuna

Herbert Henkel

1 Naturhistoria och natur

Naturskyddsföreningen
Sollentuna

I Landskapets utveckling

KARTA Geologi i Tegelhagsskogen.....	3
Urtid - Bergarterna bildas.....	4
Berggrunden bryts sönder.....	6
Istiden.....	8
Landhöjningstiden.....	13
Nutid och människans påverkan.....	18

II Landskap och natur

KARTA Tegelhagsskogens - biotoper	
Inledning.....	23
Hällmarkstallskog – med ursprung från äldsta stenåldern.....	27
Kärret på Hällberget.....	34
Lövskog – kvar från bronsåldern.....	36
Granskog – järnålderns trädinvandrare.....	47
Havsviken Edsviken.....	57
Rullstensåsen – Drakön.....	62
Utsikt mot andra sidan.....	64
Bäver har flyttat in i Edsviken.....	67
Vinter i Tegelhagsskogen.....	70
Tidigare jordbruksmark – nu kolonilotter, ängar och båtupplag.....	73
De sista vattendragen.....	83

III Natur- och kulturvandring i Tegelhagsskogen Höjdsiktskarta

89
90-91

DEL 2 Kulturhistoria

IV Äldre kulturlämningar i Tegelhagsskogen

V Gränser och rösen

VI Gamla stigar och vägar

VII Sentida kulturlämningar

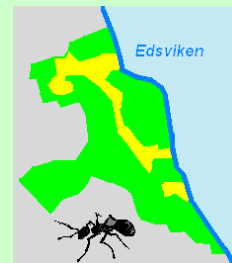
VIII Höjdsiktskarta över Tegelhagsskogen

DEL 1

ISBN 978-91-639-0427-1

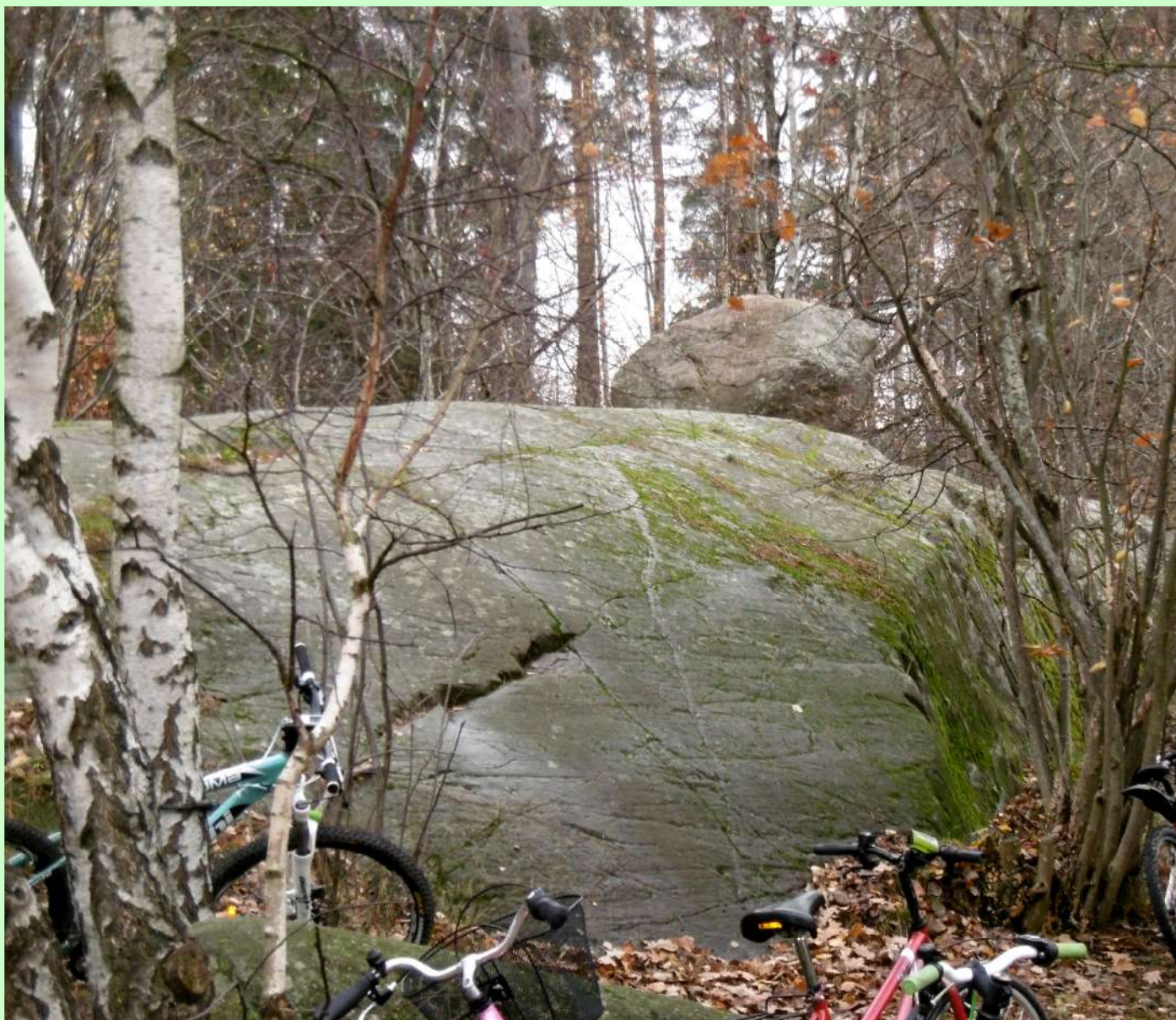
DEL 2

ISBN 978-91-639-0399-1

I

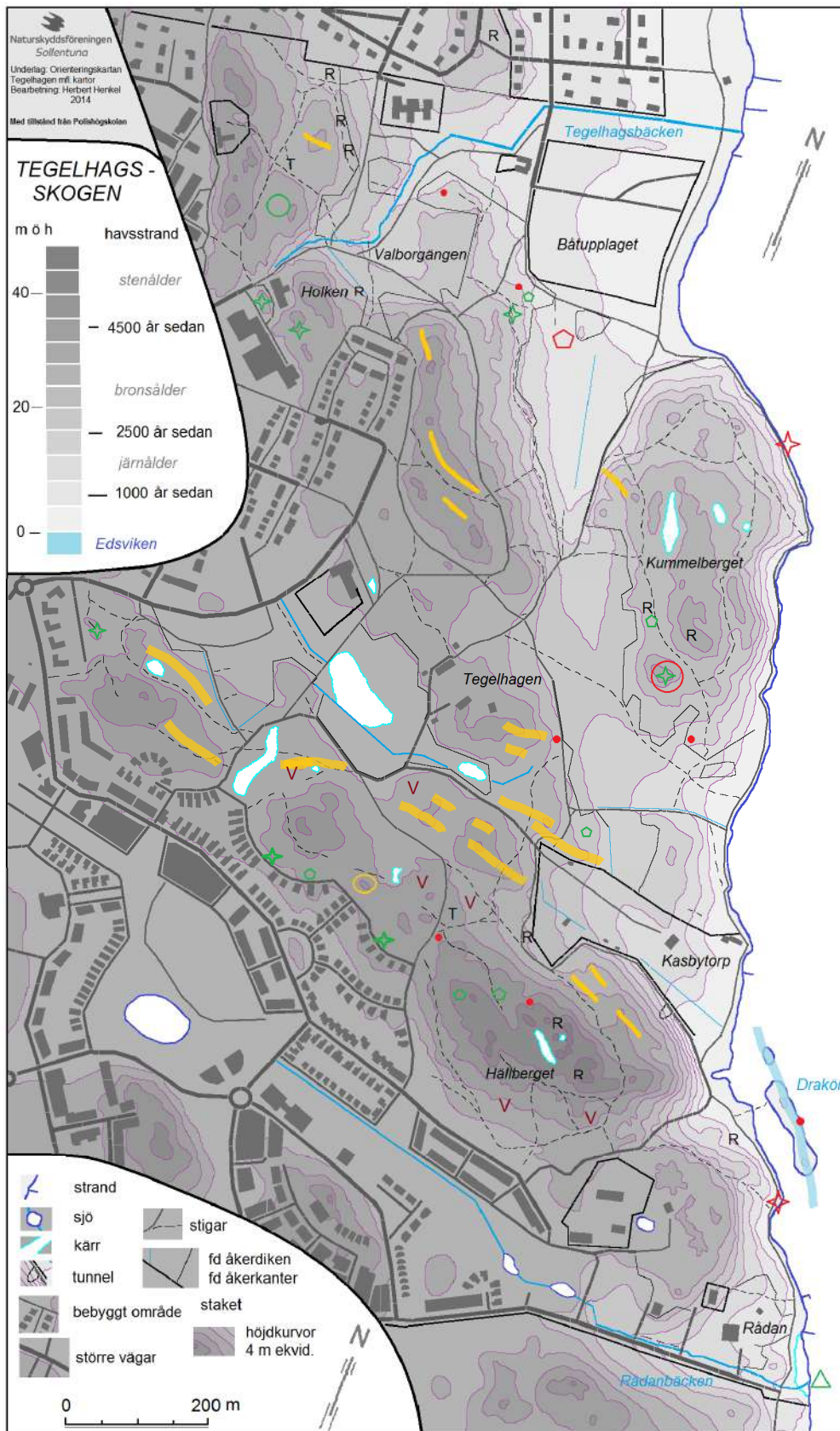
LANDSKAPETS UTVECKLING

I

LANDSKAPETS UTVECKLING

KARTA...Geologi i Tegelhagsskogen.....	3
Urtid - Bergarterna bildas.....	4
Berggrunden bryts sönder.....	6
Istiden.....	8
Landhöjningstiden.....	13
Nutid och människans påverkan.....	18

berggrund

- intressant berghäll
- pegmatit
- breccia
- isräfflor
- stötsida + plocksida
- stort flyttblock

jordlager

- tvärmorän
- rullstensås
- blockkrans
- stentorg
- blockkrammel
- deltabildning
- område med milgropar

T telemast

R fornlämning

Geologi i Tegelhagskogen

Urtid - Bergarterna bildas

För över 2 miljarder år sedan bildades några av de bergarter som vi idag ser i markytan. De bildades dock långt nere i jordskorpan men har genom årmiljoners *erosion* frilagts och blivit synliga. I Tegelhagsskogen förekommer flera typiska bergarter som representerar olika bildningsskeden av berggrunden.

Äldst är *gnejs* som kan ha varit över 2 miljarder år gamla sedimentavlagringar. Typiska mineral i gnejs är kvarts (vit-grå), plagioklas (grå), biotit (svart) och granat (röd). Gnejser är grå, *förskiffrade* genom att vissa mineral har riktats in parallellt; ibland är gnejs också veckad. Gnejs förekommer nu som *xenoliter*, fragment av främmande (*xenos*) sten (*lithos*) i granit som därför är en yngre bergart. Xenoliterna avslöjar sig även på en lavbevuxen berghäll genom den parallellstruktur som gnejser alltid har på grund av förskiffringen.

I den gnejsiga berggrunden har pegmatitådror trängt in – en del parallellt med förskiffringen (väster om Holken).

Svart gabbro till vänster och yngre gråröd granit till höger (söder om Holken).

Långt efter det att gnejsen blivit en bergart har djupbergarter som gabbro och *granit* trängt in i berggrunden i smält tillstånd. De stelnade långsamt så att flera mm stora mineralkorn kunnat växa ut. Djupbergarterna är jämnkorniga och saknar struktur. Mineralen i gabbro är plagioklas (grå), pyroxen och amfibol (svarta). Mineralen i granit är kvarts (grå), mikroklin (röd), plagioklas (grå) och biotit (svart). Gabbror är därför svarta medan Graniter är ofta röda eller grå. Granit av den typ som förekommer i Tegelhagen har åldersbestämts till 1.8 miljarder år.

Granitens sista rest har bildat utsöndringar och gångar av *pegmatit*. Där har mineralen växt till ännu långsammare och bildar mycket stora kristaller.

Pegmatitgången består av stora kvarts- (grå) och fälspatkristaller (röd) och har bildats i finkornig gråröd granit. (vid Harry Martinssons stig).

(Graniten och dess pegmatiter genomsätts i sin tur av *diabas*, en bergart från jordens mantel, som i form av en lättflytande smälta har fyllt ut sprickor i graniten. Diabasen har hög smälttemperatur, ca 1200 grader, och när den trängt in i graniten blev den snabbt avkyld och de flesta mineralkornen är därför mycket små. Diabasen är svart, finkornig och saknar struktur. Den innehåller mineralen plagioklas, pyroxen (svart) och amfibol (svart). Diabas innehåller också små mängder magnetiska mineral och kan därför följas under moränen med hjälp av magnetiska mätningar. I Tegelhagsskogen har inga diabaser hittats).

Tegelhagen ligger i västra kanten på ett stort granitområde.

Flera olika xenoliter av den äldsta berggrunden ses nu som kantiga brottstycken i granit. Flackt liggande bergyta som nyligen frilagts i ängen norr om Tegelhagen. Stickan är 20 cm lång. (Hällen ligger i nordligaste delen av ängen mellan Tegelhagen och Kummelberget).

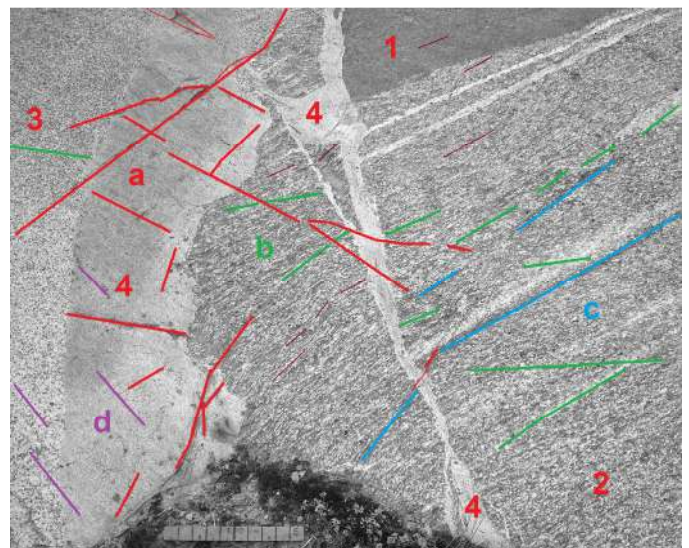
Hur man kan läsa av en berghäll

Till vänster ser man en annan del av den nyligen frilagda hälletan som visar att det förekommer fyra olika (1-4) bergarter och 4 olika strukturer (a-d). På bilden nedtill ses hur man kan tolka åldersförhållandena:

1 – är en intrusiv bergart som är svagt förskiffrad (bruna linjer visar foliationen) som skär gnejs **2** med tydlig förskiffring (det är den äldsta bergarten). **3** är en finkornig granit utan förskiffring (den är därmed yngre än både 1 och 2). Den och gnejserna genomsetts av en aplitgång **4** med kontakter som tvärsar över förskiffringen. Aplit tränger också in i sprickor i de båda gneiserna 1 och 2.

Förutom de 4 olika bergarterna finns också 4 olika strukturer som kan avläsas.

Yngst är isräfflor **d** som är tydligast i aplit. De finns bara på ytan av hällen. Sedan finns sprickor **a** som skär genom alla bergarterna. En grupp med ljusa sprickfyllnader **b** förekommer bara i bergarterna 3 2 och 3 som är äldre än aplit. Parallellt med foliationen förekommer tunna mörka deformationsband **c** där rörelse längs foliationsytorna har varit mera intensiv. Foliationen (markerad med tunna bruna linjer) är den äldsta strukturen - en överprägling där mineral ordnats i parallella skikt.

Berggrunden bryts sönder

Så snart berggrunden har bildats spricker den upp i större och mindre block och utmed en del sprickytor sker rörelser. Jordskorpan är hela tiden utsatt för spänningar och den spruckna berggrundens delar förskjuts så småningom alltmera längs vissa zoner, *förkastningar* och *överskjutningar*. Rörelsen utmed en förkastningszon kan bestämmas om det finns en struktur som har förändrats, t.ex. en diabasgång som har blivit förskjuten i sidled. Rörelser i spröda berget ger också upphov till typiska *rörelseräfflor* på blockens sidor och i sprickmineralen. Hällmarkerna och terrängen i Tegelhagen visar flera tydliga *spricksystem*, ofta två vertikala riktningar och en nära horisontell. I berggrundens spricksystem avsätts ofta typiska mineral såsom epidot (pistaschgrön), laumontit (tegelröd), kalcit (vit) och klorit (grön-svart). I färska bergskärningar kan man se sprickmineralen innan de har hunnit vittra bort.

Topografin i Tegelhagsskogen visar stora bergrundsblock som styckats upp av blockrörelser framförallt utmed zoner som är parallella till Edsvikens strand. Den östra branten mot Edsviken är en *överskjutningskant* där det östra högre blocket har skjutits över det västra nedre.

Vägsränning i granit. En vertikal sprickyta har frilagts med flera olika sprickmineral som avsatts i sprickan. Graniten genomsetts också av horisontella sprickor. Två vertikala spricksystem kan också ses. Det ena som mörkare plana ytor. På den släta överytan ses isräfflor. (*Norra sidan av Harry Martinsons stig öster om Kasbytorpsvägen*).

Förkastningsrörelser djupare ned i berggrunden leder till bildningen av olikstora brottstycken av de inblandade bergarterna. Sprickorna mellan blocken fylls oftast med nya mineral som framhäver de kantiga fragmenten. Sådan *breccia* finns utmed kanten till Edsviken. Den kan ses där bergkanten frilagts genom sprängningar. Ännu djupare ned i jordskorpan utlöser blockrörelserna jordskalv. Friktionsvärmén som uppstår kan smälta en liten del av berggrunden och kan ses som sällsynta smala och extremt finkorniga svarta gångar i granit (*breccian kan ses vid Strandpromenaden väster om Kummelberget*).

Tidsperioden på mer än en miljard år, efter det att urbergets kristallina berggrund höjts upp och eroderats, har inte lämnat några spår i form av nya bergarter. Därför ser vi idag urberget direkt överlagrat av istidens sediment.

På de ytor där berggrunden utsatts för erosion under och efter istiden har alla kantigheter rundats av. Här ses ett av spricksystemen i graniten på Hällbergets topp.

Istiden

Jordens polarområden har under årmiljoner blivit utsatta för nedisningar. På Antarktis och Grönland pågår en istid och i Sibirien förekommer permafrost över stora ytor. För 20 tusen år sedan var norra Europa nedisat och det är troligt att vi får flera nya istider. Den senaste istiden har påverkat en del av ytan i vårt landskap. De olika lösa avlagringarna är en produkt av istiden, liksom berggrundens ytformer. Isen pressade ned jordskorpan flera 100 m.

Den mäktiga inlandsis som en gång fanns var plastisk och flöt långsamt ut från isens centrum. Infruset material kunde dras med långa sträckor och ses i dag som stora flyttblock med bergarter från helt andra trakter längre norrut längs isens rörelseriktning. Så kan man t.ex. se ett stort block med sulfidmineral på Draköns östra strand – som antagligen härrör från norra Uppland nästan 100 km längre norrut. Mellan istäcket och berggrunden förekom rörelser som malde ned och blandade bergarterna och som lämnade spår i form av *slipade* och *räfflade* hälltytor. Isrörelsen som skapat isräfflorna har huvudsakligen nord-sydlig riktning i Stockholmstrakten. (De kan användas både för att se var norr är och vad tiden på dagen är. När solens skuggor är parallella med isräfflorna är klockan nära 12 när det är vintertid och 13 när det är sommartid). *Isräfflor* kan man se på några få ställen, helst i släpljus. På de flesta hällmarkerna har de redan eroderats bort, men de finns bevarade under moränlagret och kan ses i överkanten på nya vägskärningar som gjorts genom berget eller där berget avrymtes från morän för någon byggnad.

Isslipad berghäll med isräfflor sett från den avjämnade (norra) stötsidan. På hällens topp ligger ett restblock (vid Holken).

När solens skugga är vinkelrät mot isräfflorna är klockan 18.

Hällytorna jämnades av på *stötsidan* - den sida som vetter mot isens rörelseriktning. På den motsatta sidan kunde isflödet plocka bort lösa block och hållarna blev därför mera kantiga på en sådan *plocksida*. Detta syns tydligt på alla hållmarker i Tegelhagen. Isen efterlämnade själva slipmedlet i form av ett *moränlager* - en blandning av olika stora bergartsblock, och allt finare fraktioner av nedmald sten ända ned till lera. Vid iskanten anhopades block i *moränsträngar* under vissa perioder. Efter en tid med hastigare avsmältning bildades en ny isrand och en ny moränsträng. I Tegelhagen finns flera sådana tvärgående moränsträngar. Flera moränvallar sträcker sig från Tegelhagsvägen i väster längs norr kanten på höjdryggen till Kasbytorp i öster.

Stötsida på den norra sidan av på liten bergtopp, respektive *plocksida* på den södra sidan av samma håll. (Höjden SV om Kummelberget).

Den ca 100 m långa tvärmoränryggen väster om Kasbytorp, sett mot norr.

Flyttblock med sulfidhaltiga mineral som långsamt rostar - 2018 hade det fallit sönder i flera delar. (*Östra stranden på Drakön*).

Allt löst material under det stora flyttblocket har spolats bort när det befann sig i strandzonen. Bara en liten sten blev kvar som stöd för blocket.

En del flyttblock är stora som hus. De kan ha landat lite varsomhelst i landskapet. Jättekast kallades de innan man förstod att det var inlandsisen som hade flyttat dem (*vid södra slutningen av Kummelberget*).

Stenblocket i sluttningen öster om Valborgängen.

I norra sluttningen på Hällberget ligger ett stort flyttblock där delar lossnat efter frostvittring i blockets sprickor. Bland barren som samlats på stenens överyta har stensöta slagit rot.

De båda jätteblocken i sluttningen norr om Valborgängen.

Vid vägskalet öster om Tegelhagen har ett uppgrävt pegmatitblock lagts ut.

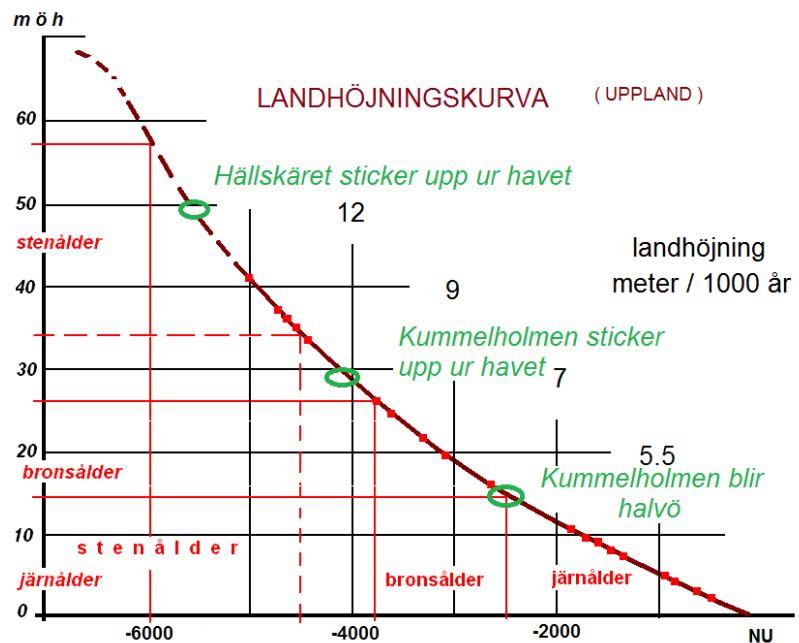
När en liten del av isen blir isolerad på ett ställe kan det bildas en *dödisgrop* när isen smält och morän och stenblock hopat sig runt isrestens ytterområden.

Smältvatten från isen samlade sig till floder under istäcket och *rullstensåsar* är de kvarlämnade spåren från dessa floder. Åsen på Drakön utmed den västra sidan av Edsviken var en sådan flod under inlandsisen. Isavsmältningen följde en årstidsrytm som kan avläsas i skikten som avsattes med det finkorniga materialet som följde med smältvattnet och bildade lager med *varvig lera*. Dessa lervarv används för absolut åldersbestämning ungefär på samma sätt som årsringar på serier av träd.

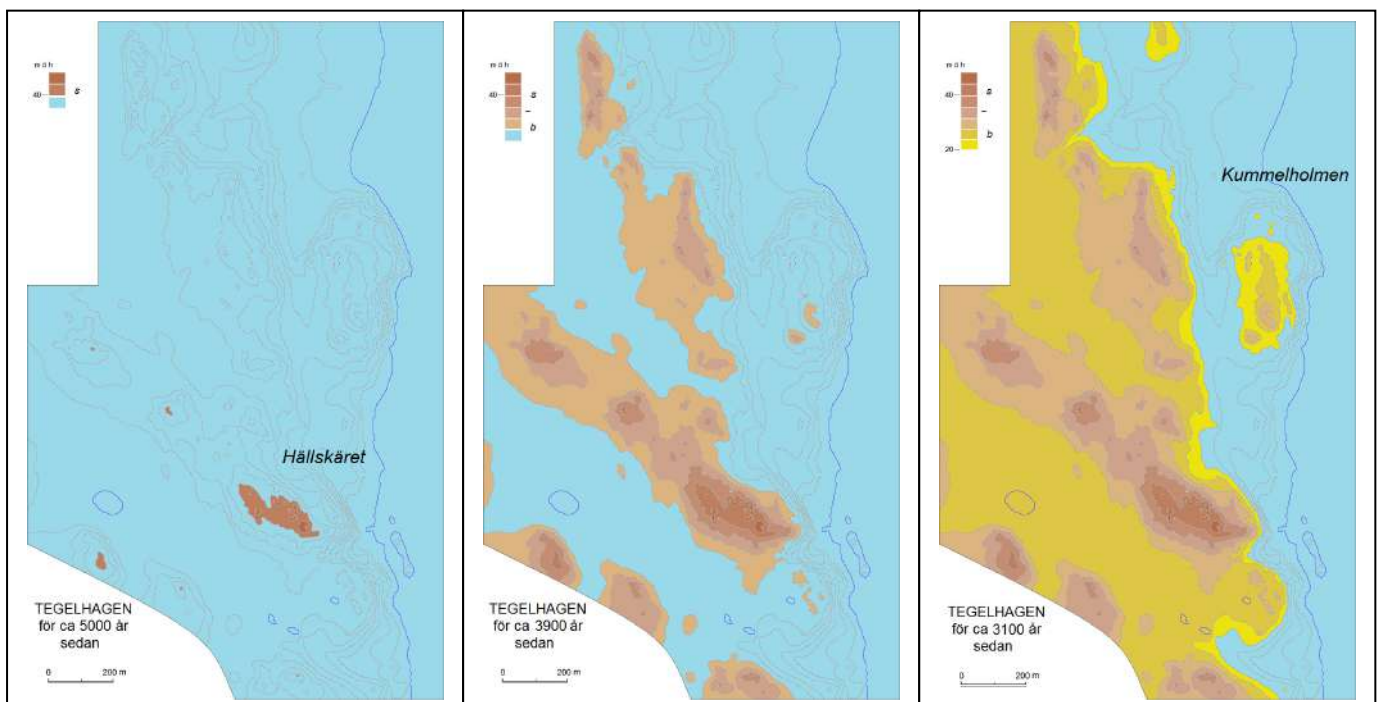
Drakön är en rullstensås som höjer sig några meter ur Edsviken. Längre norrut blir åsen mäktigare, som högst är den där Sankt Eriks kyrka byggts. Norr om Drakön sticker en liten holme upp som en fortsättning av åsen. Här ses den från Edsvikens västra strand.

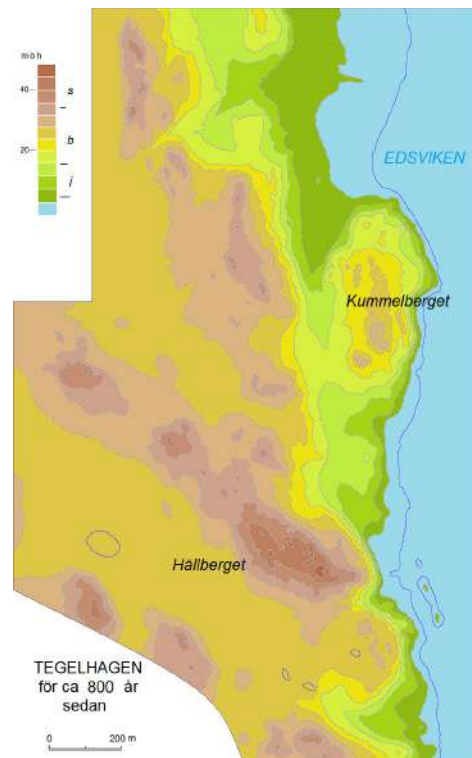
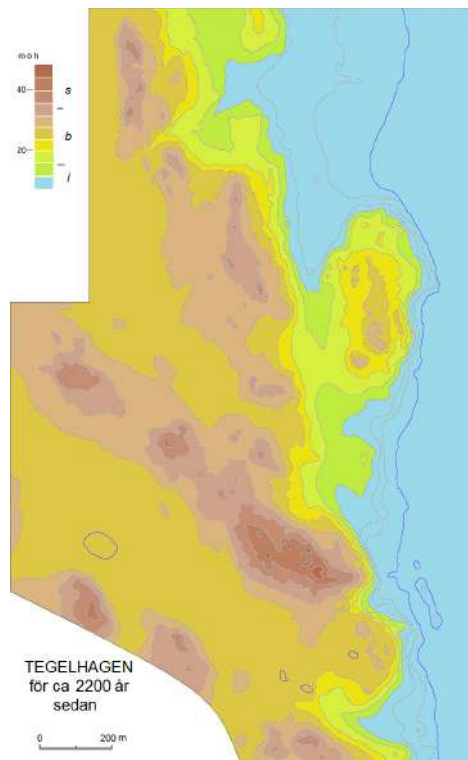
När den stora landisen smälte bort för ca 13 tusen år sedan låg den nuvarande landytan mer än 100 meter under vatten. Sedan dess har en oavbruten landhöjning höjt allt större områden ur havet. Vetskapen om landhöjningen benämndes först vattuminskning som ju kunde mätas och ses som en sänkning av havets yta. Senare kom insikten att det var landområdena i Skandinavien som höjde sig. Efterhand har en landhöjningskurva tagits fram genom åldersbestämningar av bland annat fossil och annat organiskt material i kombination med den nuvarande höjden över havsytan. Landhöjningsförloppet illustreras med de följande 5 höjdsiktiskartorna.

I Tegelhagsområdet stack först Hällberget upp ur havet för ca 5400 år sedan. De följande tre kartorna visar ökningen av landområden sedan dess. För 5000 år sedan är det bara Hällberget i södra delen av Tegelhags-skogen som sticker upp ur havet som ett skär - *Hällskäret*. Det är omgivet av stora vattenytor som gör att vågerosionen är kraftig. Allt löst material från moräntäcket spolas bort. Hällskäret liknade skären i dagens ytterskärgård. Några enstaka stora block som vågorna inte kan rubba blir kvar på det renspolade berget. Drygt tusen år senare, för ca 3900 år sedan, har landytan ökat kring de högsta områdena med de är fortfarande öar och skär. De mest vågutsatta stränderna ligger nu på den östra sidan av öarna. Där fortsätter svallningen av moränen tills bara stora blockhögar är kvar. 800 år senare, för ca 3100 år sedan, har öarna växt ihop till en sammanhängande landyta. Detta inträffar under första hälften av bronsåldern då havsstranden låg på ca 20 m höjd.

De nya landområdena befolkades i samma takt som de kom upp hur havet. I sänkor mellan höjdområdena har den bortsvallade finkorniga delen av moränen avsatts som silt och lera och blir nu basen för betesmarker och jordbruksytor. Området liknar nu en innerskärgård med stora öar som skiljs av sund och fjärdar. Sjöleder sträckte sig långt in i Uppland. En av dessa går utmed det som senare blir Edsviken.

Ytterligare 900 år senare, för ca 2200 år sedan, har bronsåldern övergått i järnålder. På väl synliga platser utmed sjöleder har invånarna anlagt stensättningar i form av rösen med ihopsamlade stenblock. Det är en markering att landet nu är upptaget. Landhöjningen har lett till att den stora holmen öster om det nya nu lite höglänta området har blivit en halvö. Edsviken är del av en viktig farled in i Uppland eftersom andra leder efterhand grundats upp och blivit ofarbara. För ca 1500 år sedan upphörde även Edsviken-Rösjöleden att vara farbar. Det var kanske vid den tiden man ännu ett tag kunde släpa båtar över landtungen mellan Edsviken och Norrviken. Landhöjningen avtar och när järnålder övergår i medeltid för 800 år sedan har den gamla farleden blivit havsviken Edsviken. Där terränglutningen är liten ökar laddytan fortfarande när de sista 4 höjdmetrarna blir land. De nya ytorna tas snabbt i anspråk för jordbruket ty nu har befolkningen hunnit öka avsevärt.

Ibland ser man blockkransar i sluttningen nedanför den av vågorna rensade berggrunden (väster om södra telemasten),

Helt renspolad berghäll med restblock på toppen. På sidan ses isräfflor (vid Holken).

Ett litet stentorg har uppstått där moränen svallats av havets vågor (*söder om norra telemasten*).

Stenrammel - stora högar med stenblock – ligger kvar där moränens finkorniga material har svallats bort (*vid NV-sluttningen av Hällberget*).

Där marken sluttade mindre utbildades mera långgrunda stränder med grus och sand. Det finkorniga materialet i moränen samlades i de djupare sänkorna som nya tjocka ler- och siltlager. Allteftersom landet höjdes ytterligare vaskades nya strandzoner rena från finkornigt material och lerlagren i dalbottnarna utökades. Till slut övergick skärgården till det insjölandskap som vi ser i dag. Man kan räkna ut ungefär när ett visst område var i strandzonen om man känner till höjden över havet och den årliga landhöjningen. Den är för närvarande 4.5 mm per år men har varit avsevärt större strax efter isavsmältningen.

I sundet mellan Kummelholmen och fastlandet och i den svagt sluttande sänkan norr om Tegelhagen har finkornigt material avsatts som sand, silt och lera som långt senare blev åkermark. Först under övergången till järnålder för 2500 år sedan fick Kummelholmen (till vänster i bilden) landförbindelse och blev Kummelberget.

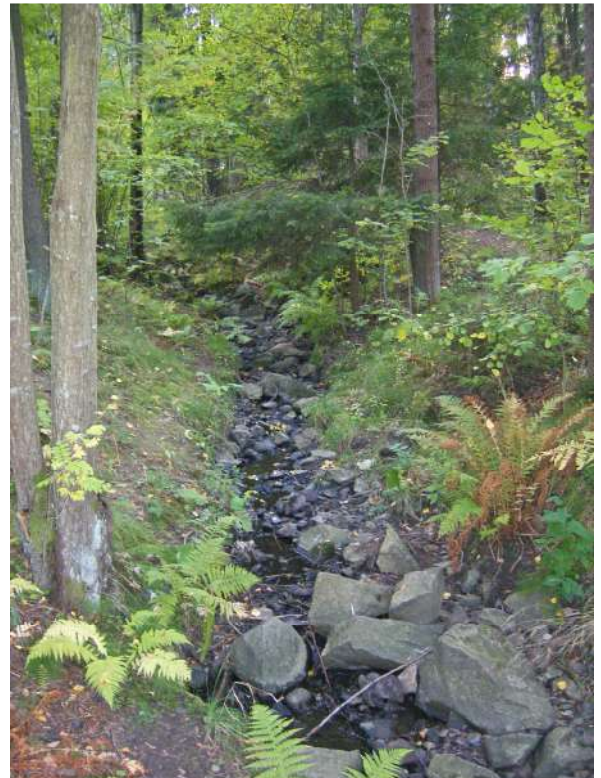
Vid stranden söder om båtupplaget har det lagts ut sand för att skapa en badplats. (E Å).

Ett av de små kärren på norra delen av Kummelberget. (E Å).

I en del svackor uppkom sjöar när sänkan avsnördes från havet. Så småningom växte de små sjöarna igen, först som *kärr* och som senare övergick till *torvmossar* - en process som ännu pågår och som har anhopat flera meter torv i t.ex. Törnskogsmossen och Rösjömosse).

I slutningen mot Edsviken har bäckar eroderat sig ned genom moränen ibland ända till berggrunden allteftersom landet höjde sig. Erosion genom bäckarnas vattenflöde pågår fortfarande och man kan se *deltabildning* vid sjöstranden, t.ex. vid Rådanbäckens utflöde.

Tegelhagsbäcken (bilden ovan) och utflödet av Rådanbäcken där ett litet delta uppstått med material som eroderats bort längs bäckens övre lopp.

Nutid och människans påverkan

Så snart berggrunden frilagts eller stenblock ligger fria på ytan sker en nedbrytning. Upprepad frost och uppvärmning i solen leder till att små sprickor vidgas alltmera. Till slut faller även stora stenblock sönder i allt fler mindre stenar (bilden till höger). Nedbrytningen sker också biologiskt. Lavar, som är de första organismerna som tar nya blottlagda bergytor i anspråk, kan med sina lavsyror lösa upp alla de vanliga mineralen utom kvarts. Dessa frätsår blir snart centimeter djupa gropar (bilden till vänster). Till nutid räknas också de olika biotoper som uppkom naturligt efter landhöjningen, t.ex. kärr och mossar, bäckar, vittringsfenomen och inte minst människans spår i naturen.

Det yngsta inslaget i landskapets omvandling är människans verksamhet. De äldsta lämningarna efter människor är röjda ytor för bosättningar och intilliggande *gravrösen*. Dessa kulturlämningar förekommer på allt lägre höjd i landskapet i takt med att landhöjningen fortskred. Så snart landet kom upp ur havet under stenåldern kom säljägare på besök från större öar som redan fanns i närheten. Under bronsåldern tillkommer stora landytor i Uppland och området kring Tegelhagen övergick till en innerskärgård. Gravröset på Kummelberget kan vara en tidig markering av bebyggelse i trakten kring sjöleden från havet till det inre av Uppland som Edsviken utgjorde under över tusen år.

Fornstigar gick mellan bosättningarna, t.ex. den från Edsbacka söderut utmed Stockholmsåsen. Vid svåra passager byggdes *kavelbroar*. Sedan järnåldern har lättbearbetade jordar omvandlats till jordbruksmark. Så småningom togs också lermarker i odling. *Diken* och stängslenas *stolphål* kan man ännu se i skogsmarken. Mellan de brukade markerna går röjda vägar med *stensträngar* på sidorna och i kanten på åkrarna hopades stenar i *odlingsrösen*. Ägogränser markerades med *gränsrösen*, ofta konstfullt uppbyggda av stenblock. Alla dessa lämningar från människans verksamhet kommer att synas länge än i landskapet.

Odlingsrösen är stenhögar som hopats på ställen där det inte gick att odla. De ligger nära åkerkanten på berghällar eller bland stora stenblock som inte gick att flytta (vid Kummelberget).

Ägogränser markerades med gränsrösen med en rest sten – en *visse* - i mitten (*vid Hällbergets SO-sluttning*). Sjöar har sänkts och kärr har dikats ut för att ytterligare öka odlingsmarken. Utdikade mossar och bäckar som har lagts i kulverter hör också till människans påverkan liksom planterade alléer och anlagda vägar. Alltsammans spår som kommer att kunna ses länge än i terrängen

Vägbank i bakgrunden och kantdiken till tidigare åkermark i förgrunden (*söder om Valborgängen*).

I södra delen av Tegelhagsskogen har militärens övningar avsatt många spår (*väster om telemasten*).

Det djupa diket som grävts för att avvattna kärret söder om Tegelhagen kanske läggs igen för att återskapa våtmarken.

II

LANDSKAP OCH NATUR

(E Å)

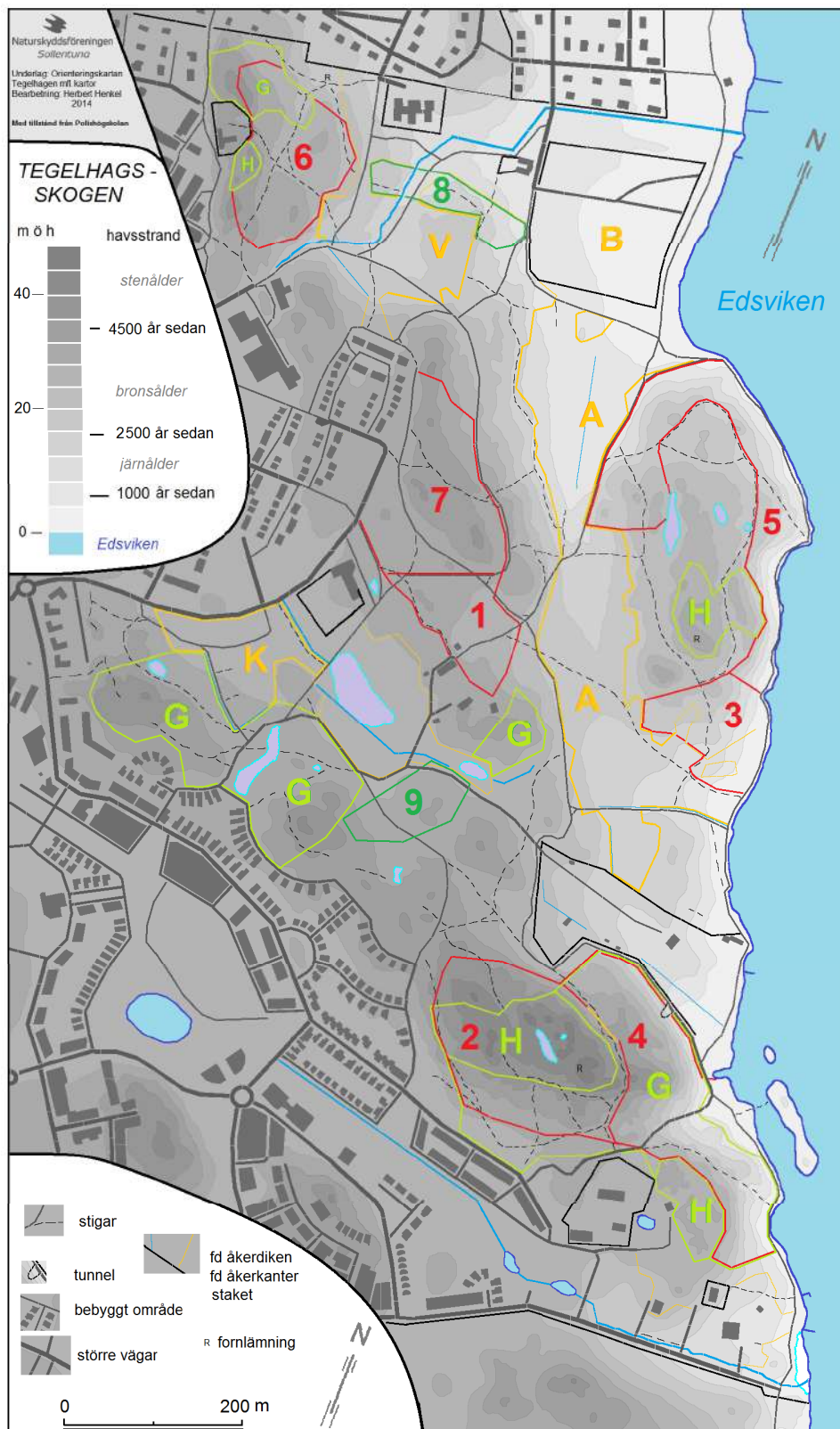
II

LANDSKAP OCH NATUR

KARTA Tegelhagsskogens - biotoper	
Inledning.....	23
Hällmarkstallskog – med ursprung från äldsta stenåldern.....	27
Kärret på Hällberget.....	34
Lövskog – kvar från bronsåldern.....	36
Granskog – järnålderns trädinvandrare.....	47
Havsviken Edsviken.....	57
Rullstensåsen – Drakön.....	62
Utsikt mot andra sidan.....	64
Bäver har flyttat in i Edsviken.....	67
Vinter i Tegelhagsskogen.....	70
Tidigare jordbruksmark – nu kolonilotter, ängar och båtupplag.....	73
De sista vattendragen.....	83

Nyckelbiotoperna på motstående karta avser:

1	Lövskogslund	(1.2 ha)
2	Barrnaturskog	(4.5 ha)
3	Lövskogslund	(1.5 ha)
4	Bergbrant	(3.8 ha)
5	Bergbrant	(5.1 ha)
6	Barrnaturskog	(3.1 ha)
7	Lövrik barrnaturskog	(2.9 ha)

Tegelhagsskogen

biotoper

A ängsmark, tidigare åker

B båtupplag

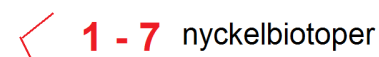
K koloniträdgårdar

V Valborgängen

H hållmarkstallskog

G blåbärsgranskog

naturvärden

8 hässle

9 sumpskog

havsstrand

bäck

sjö

Inledning

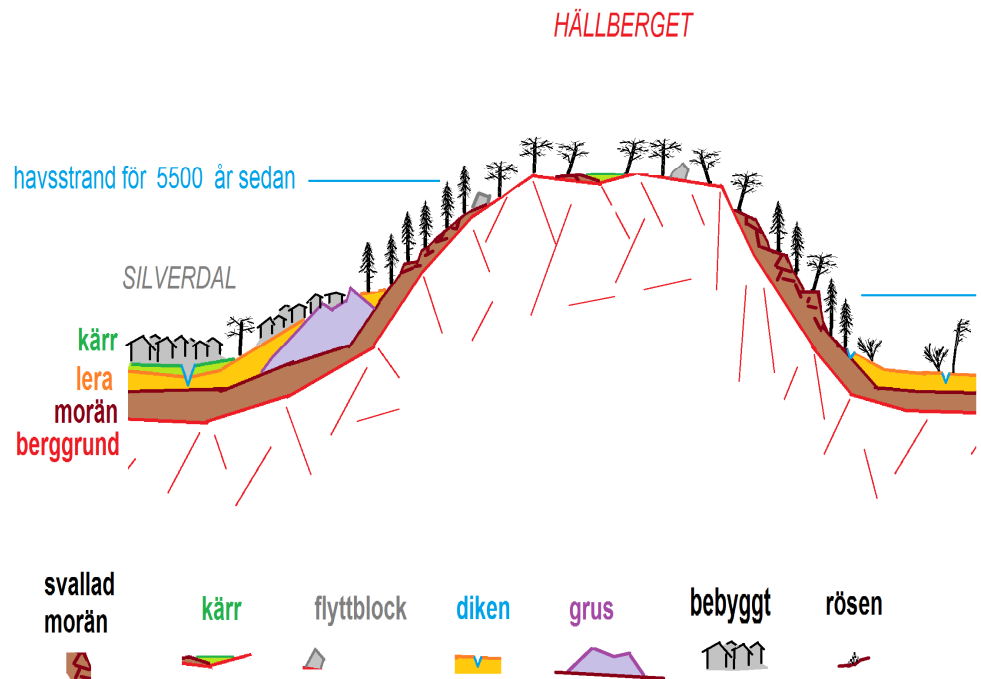
Tegelhagsskogens naturreservat är knappt 1 km² men trots den lilla ytan finns ganska stor variation av olika naturtyper / biotoper i en mosaik av små ytor. Det beror på de geologiska förutsättningarna, topografin och människans grad av påverkan. Området är ganska isolerat men är ett viktigt natursamband mellan Järvakilen och Rösjökilen som är de närmaste större naturområdena i väster respektive öster. Natursambanden håller stadigt på att minska när de snarare borde stärkas. Landets största barriär - motorvägen E4, Norra stambanan och landsvägen är alla sammanträngda i en totalt teknifierad 250 – 500 m bred korridor. En av de viktigaste målsättningarna för att gynna naturfunktioner är att överbrygga just den barriären.

Under istiden slipades och repades berggrunden. När isen hade smält lämnades slipmedlet kvar i form av ett moränlager. Ett osorterat jordtäckte med leriga, sandiga och grusiga delar tillsammans med större stenblock.

Moränlagret täcktes sedan över av lera som transporterats med isälvar och avsattes i havet utanför isranden.

Under isen strömmade smältvatten, lera, sand och grus i isälvar som bottnade mot berggrunden. I dag ses de som rullstensåsar, t.ex. den mycket långsträckt ås som går från Brunkeberg via Silverdal till Uppsalatrakten.

I Edsviken ligger en mindre rullstensås som höjer sig över vattnet på Drakön.

Rullstensåsarna är nu mest grustäcker som håller på att bebyggas med hus och vägar. Under den efterföljande landhöjningen inträffade en omfattande omlagring av delar av moräntäcket. På Tegelhagsskogens högsta höjder är jordtäckte extremt tunt – det spolades bort när höjderna var holmar och skär i bränningszonen för flera tusen år sedan. Finmaterialet i moränen spreds som lera i angränsande sänkor medan grövre stenblock hopades i sluttningarna. Processen fortskred tills vågsvallet avtagit när allt större ytor blev land. Det kvarlämnade jordtäckte blev förutsättningen för hur växter och djur kunde etablera sig på olika biotoper.

Biotop – område med likartade förutsättningar för växter och djur på grund av områdets geologi (bergarter och jordarter), topografi (höjder, svackor, sluttningar), förekomst av vatten och människans påverkan (jordbruk, skogsbruk, trädgårdsbruk, bebyggelse, grustäkt, bergtäkt, vägar etc.).

Nyckelbiotop – område där rödlistade arter förekommer eller kan förväntas förekomma.

Signalart – växt eller djurart som indikerar biologisk mångfald och lång biologisk kontinuitet.

Naturfunktion – växt och djurarters sätt att upprätthålla kontinuitet och samverkan mellan arter.

Natursamband – stråk som sammanbinder olika naturområden och därmed utgör spridningsvägar för växter och djur mellan naturområden.

Vegetationstyper – karakterisering av biotoper baserad på växtslag.

Ekosystemtjänster – den nytta som människans samhällen har av en fungerande natur.

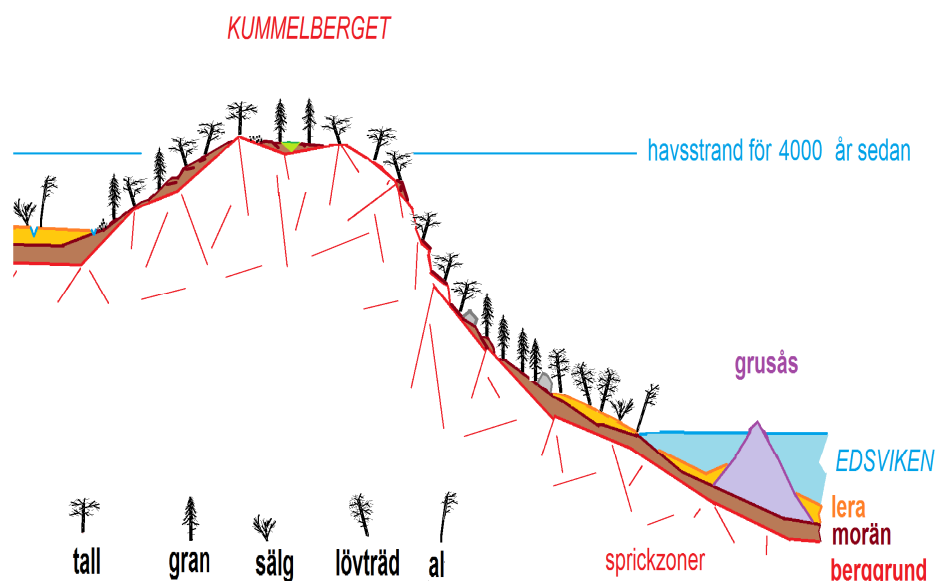
Symbios – växt- eller djurarter som är beroende av varandras nyttigheter.

Epifytisk – växer på trädstammar och grenar över marken.

Betande djur håller landskapet öppet. I det tidiga jordbruket hölls hästar, kor, får och getter betande i utmarkerna. I dag är det nöjeshästar som betar lite av de hagmarker som blev kvar efter att jordbruket gått över till stordrift.

Schematisk profil genom landskapet i Tegelhagens naturreservat som visar huvuddragen i fördelningen av jordarter och de olika biotoperna som är beroende av dem.

När de yttersta skären blev öar på grund av landhöjningen spreds tall, rönn och al in över den nya marken. Den processen pågår fortfarande i ytterskärgråden. Efterhand som öarna höjdes och stränderna flyttades nedåt i terrängen följde strandvegetationen med medan tall blev kvar som det dominerande trädslaget där det först bara fanns kala bergytter.

Sett i det perspektivet är nutidens tallbevuxna hållmarker den allra äldsta biotopen.

Under bronsåldern höjdes stora ytor ur havet just i Uppland. Klimatet var en grad varmare. Lövskogar med ek, alm, lind, lönn och ask spred sig norrut. Ek förekom upp till Dalälven och hassel upp till Ångermanland.

Lövskogen hölls öppen av betande djur – särskilt där människor bosatte sig. Många av dessa bosättningar övergavs under järnåldern – bara spridda röjningsrösen i skogarna visar var de en gång fanns.

Under järnåldern blev klimatet kallare och bronsålderns lövskogar trängdes ut av gran och bok. Gran blev mera vanlig som skogsträd i södra Sverige så sent som för ca 2000 år sedan. Först under järnåldern blev granskogar ett inslag i vegetationen. Nu dominerar gran överallt där det är tjockare moräntäcke och lite fuktigare.

Samtidigt som granen förflyttade sig söderut kom bok in söderifrån och spreds norrut. Dessa båda trädslag är de som till sist tar över skogarna – de växer upp i skydd av lövträd men tränger sedan undan alla andra trädslag genom att lägga beslag på mycket av ljuset med sina täta barr- och lövkronor.

2014 inrättades naturreservatet Tegelhagsskogen av den återstående obebyggda marken – i huvudsak skogsmark och rester av jordbruksmarken som övergått till ängsmark. För reservatet finns en skötselplan i syfte att ”bevara och utveckla ett grönområde för närrekreation och friluftsliv...gynna värdefulla naturmiljöer, kulturmiljöer och den biologiska mångfalden....samt ge utrymme för ekosystemtjänster”

Arbetshästar har åter kommit till användning för en skonsam skötsel av naturreservaten. Gräsyrtorna slås med en hästdragen slåttermaskin och träd forslas ut med hästdragna lastvagnar.

(E Å)

Tegelhagsskogen är nu en ganska isolerad naturö mellan Rösjökilen öster om Edsviken och Järvakilen väster om järnvägen. I söder gränsar området till Ekoparken. I flygbildens vänstra sida ses motorvägen E4 med 6 filer + landsväg (tidigare riksväg 13) med cykelväg + järnväg med 4 spår. Det är landets i särklass största barriär som effektivt hindrar djur- och natursamband.

I nedre vänstra hörnet skimtar Igelbäckens dalgång och i övre högra hörnet ses de obebyggda markerna vid Sätträ ängar i Danderyd.

Tegelhagsskogen är samtidigt den enda större naturlunga som finns i södra Sollentuna – till glädje för närboende, dagisgrupper, rådjur, räv, många fågelarter och nu senast modiga bävrar som slagit sig ner vid Edsviken

I Tegelhagsskogen förekommer hällmarkstallskog på Kummelberget och dess sluttning mot Edsviken och på Hällberget (bilden). Några mindre områden finns på höjderna i den västra delen av Tegelhagsskogen. Hällmarkstallskogen hör till de allra äldsta biotoperna som uppkom så snart landhöjningen fått kobbar och öar att sticka upp ur havet. Det tunna moss- och lavtäcket är känsligt för tramp och slits snabbt ner – men det behöver mycket lång tid för att återhämta sig.

Trots att många av tallarna på hällmarken ser spensliga ut kan de ha hög ålder. När de så småningom dör står de ofta kvar som torrakor och blir då hemvist för olika insektsarter.

Reliktbock är en skalbagge som behöver talltorrakor för att överleva. I de gamla tallstammarna ser man oftast bara utgångshålen när reliktboken har lämnat trädet som färdig skalbagge.

Även tallstubbarna lever ett särskilt liv efter avverkning som de många insekts hålen vittnar om. Ofta är de tjärrika och då dröjer det länge innan svampar etablerar i stubbarna.

Där jordtäcket är lite tjockare blir tallarna uppemot 20 m höga jättar med massiva stammar som är kala långt upp. Kronan är gles och den översta delen av stammen är ljusare – det ger tallskogen en särskild lyster när solen står lågt.

Det finns gott om nedfallna grenar och pinnar i tallskogen – bra material till barnens myssojor som lätt kan byggas helt utan spik och brädor.

Ibland kan man se att tallarnas toppar har torkat – då är det *töresvampen* som har angripit trädet. Det försöker att isolera skadan genom att pumpa in mycket impregnering vilket leder till att den torra talltoppen blir mycket kådrik – och därmed bra tändved för en brasa.

En annan inhyring hos gamla tallar är vedsvampen *tallticka*. Tallarna är över 150 år när talltickans vinddrivna sporer behagar gro i någon del där barken är skadad när grenar brutits av eller blixten slagit ner. Talltickan skadar inte trädet.

De gamla tallarna får så småningom ett kraftigt brandskydd i form av tjocka barkflagor längs nedre delen av stammen. I de många skrymslen som finns där trivs flera lavar. Dessa lavar och talltickan är därmed signalarter för skog med lång kontinuitet.

Från tallens röda honblommor bildas kottar som sitter kvar på kvistarna till påföljande år.

Blekgul *tallört* kan man se vissa år komma upp ur marken för att blomma. Den saknar klorofyll och parasiterar på tallens rötter.

Efterhand som landskapet fragmenteras genom bebyggelse kommer många biotoper att bli alltmera isolerade. Efterhand leder det till en utarmning av de arter som är beroende av t.ex. hållmarkernas tallskog.

Tallarnas glesa krona släpper ner ljus till marken. Det gynnar ett variationsrikt lav- och mosstäck. Men markskiktet i en hållmarkstallskog är lika magert som trädbeståndet. På hälletorna dominerar lavtäcket helt. I sänkor hittas blåbär och lingon och ibland, där det är mera fuktigt, ses enstaka odonbuskar. I det ljusa landskapet trivs också enstaka enar och ljung.

Lingon hör till tallskogen. De blommar efter blåbären och om humlorna har varit flitiga blir det hela klasar med lingonbär senare på sommaren. Då blommar också *ljung* och lockar till sig humlor, bin och fjärilar.

Skogsstjärna är en annan av tallskogens växter. Den får lysande röda bär på hösten.

När daggen ännu är kvar ses spindelnätens fantastiska mönster tydligt i motljuset.

I kraftledningsgatan, som ofta rensas från sly, trivs enar i det öppna litet torra landskapet. Enens bär mognar först andra året då de blir blåa (rekommenderad krydda till surkål).

Skogsbräken växer oregelbundet tuvad och trivs på all slags skogsmark – även i svackor i hållmarken.

I den ganska torra marken kring hällmarkerna frodas *örnbräken* – en av våra större ormbunkar. Den får ofta en vacker guldgul höstfärg.

I sluttningen nederst vid Kummelbergets östsida är det extremt torrt och få växter trivs där. Bland dessa förekommer *bergsyra* med små rödbruna blommor och mycket få korta blad.

I Hällbergets östsluttning växer två av våra minsta ormbunkar, *svartbräken* och *gaffelbräken* i de lite vattenförande sprickorna i berget. En *stensöta* har också slagit sig ner i en av sprickorna.

Där den magra hållmarken når ner till Edsviken är tallen också karaktärsträd - som här vid udden på Hällbergets strand.

I hällmarkernas sänkor uppkommer ibland små kärr. Ett litet hällmarkskärr finns på Hällberget. (E Å)
Strax efter snösmältningen och vid mycket regn är kärret en liten sjö. Torra somrar kan det nästan torka ut helt.

Skvattram, odon och tuvull växer vid kärrkanten. Skvattram, som blommar med vita bollar i grentopparna i juni, är släkt med rhododendron och har blad som doftar starkt.

Odon har mörka lite blågröna blad som är större än blåbärens ljusare gröna. En klase vita blommor blir till ett litet blått knippe odonbär frampå sommaren. Bären kan ätas och göras odonsylt av.

Där marken är mera näringsrik – till exempel där finkorniga jordarter förekommer bland moränryggarna – trivs många slags lövträd. Lind (bilden), björk, lönn, ask och ek bildar en omväxlande lövskog. Det årliga nedfallet av vissna löv bidrar till att ett artrikt markskikt utvecklas med örter som passar på att blomma innan alla löven hunnit slå ut. När skogen tidigare betades, hölls skott av unga lövträd tillbaka och skogen var då betydligt glesare än det man kan se idag. I Tegelhagen finns öar med lövskog i sluttningen ned mot Edsviken – t.ex. sydöst om Kummelberget (bilden) och nordöst om Hällberget.

Lövträden gynnar inte bara markens frodighet – de är också hem för många fågelarter. Rådjur och grävling trivs, liksom hare och räv. Människor tycker särskilt mycket om den variationsrika biotopen.

När lindarna blommar doftar det härligt och träden surrar av insekter. Blommor som pollinerats bildar snabbt frökapslar. Plockas de nyutslagna kan man göra lindblomsté

(E Å)

Skogens invånare behöver bostäder. Hackspetten hjälper till genom att göra nya bohål varje år, särskilt i lätthackade träd som björk och asp. Där kan sedan småfåglar flytta in

Under stora stenblock och i sluttningar grävs gryt av grävlingar som räven gärna flyttar in i.

Ekar växer mycket långsamt. De hinns ikapp av asp och gran som snart hotar att tränga ut ekarna.

Våren är en bråd tid. Alla löv och blommor har legat i knoppar över vintern - nu ska de snabbt vecklas ut. Men försiktigt så att inte frosten förstör dem. Vårens grönska har många färger. Ekens ljusgröna, rönnsens lite mörkare gröna. Asparna har nästan bruna löv just efter lövsprickningen.

Häggens blommor vecklar ut sig samtidigt med bladen. När trädet står i blom sprids en stark söt doft som lockar många insekter.

Tibast blommor på bar kvist tidigt på våren. Efterhand växer buskens karakteristiska bladrosetter ut. Bären som blir röda senare på sommaren är mycket giftiga.

I lövskogens gröna undervegetation hittas ormbär - en liljeväxt med en krans av fyra stora blad på en lång stjälk. Bären blir svart och är giftigt.

Innan lövskogens lövtak hunnit vecklas och skärma av solljuset skyndar sig markens örter att blomma.

Blåsippan blommar innan årets nya blad hunnit utvecklas. Fröna sprids av myror som gillar den lilla klicken med godis som fröet är försett med. Plantorna växer alltid ensamma och kan bli mycket gamla. I bakgrunden ses svalörtens blad sticka upp bland fjolårslöven. Snart syns hela mattor med gula blommor.

Vitsippa blommar lite senare när också bladen hunnit bli gröna. De växer gärna i stora mattor som underjordiskt är ihopväxta med smala rotstockar.

Båda är numera partiblommor.

Lungört hör också till lövlundens vårblommor. Efterhand blir de flerfärgade – med både röda och blålila nyanser. Bladen känns lite sträva.

På mera öppna platser sticker vårlök upp gula blomstjärnor och långa smala blad genom höstlöven.

När grönskan står tät i lövskogen har småfåglarna hunnit inrätta boendet. Finns inte hackspettade bohål i någon gammal björk får holkar duga. När de lyser så här nyuppsatta kanske man inte vågar flytta in.

(E Å)

Ringduveparet behöver snart en bra boplat – nära stammen i en stadig tall eller något annat stort träd med kraftiga grenar. Ofta får de en kull till i ett nytt rede. På hösten flyttar de till sydvästra Europa.

När ringduvorna sedan ruvar har markens blomfägring ersatts med färre örter. Krolliljan – en trädgårdsflykting – har hittat en bra växtplats utanför Kasbytorps staket. Den sprider sig rikligt med frön.

Lövskogen är som en grön djungel på sommaren. En regnig dag är det som en nordisk regnskog – luften är fuktmättad, det droppar från träden och markens lövskikt är genomblött. Ormbunkarna har vecklat ut sina palmlika blad. Ljuset är så grönt att det färgar av sig också på vita blomster.

Trollskud med stora treflikiga blad växer i reor längs marken. Blommorna slår ut i vita fluffiga uppstående klasar. Senare på sommaren kommer de röda bären som givit växten dess namn.

Skogstry, som är släkt med kaprifol, hör till de buskar som trivs under det gröna lövtaket. Bären sitter parvis ihopväxta nära stjälken som står upp lite från bladen.

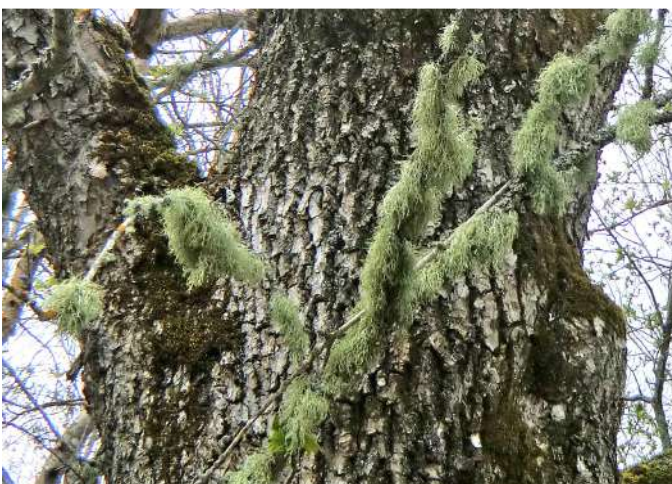

Brakved växer som en lite spretigt växande buske i fuktiga delar av skogen. Bären blir först röda och sedan svarta.

Frampå sommaren växer svamparnas fruktkroppar ut. Under små och stora hattar produceras sporer i stora mängder för att spridas med vinden. Annars lever svamparna underjordiskt eller i trädstammar. Med ett vittfögrenat mycel är de i symbios med träd och buskar och örter.

Död ved är särskilt viktigt för många trädsvampar – särskilt olika slags tickor som här växer på en murken björkstam.

Lavar hör till de mest anspråkslösa växterna. De fäster på stora stenar och på berghällar där de kan lösa upp en del av mineralen med sina lavsyror. Kvar blir en skrovligare bergyta och osmältbara kvartskorn. Efterhand bryts berggrunden ned.

Andra lavararter växer epifytiskt på trädstammar och grenar. Dessa arter har minskat kraftigt kring städerna på grund av luftföroreningar. Skägglav är numera mycket sällsynt i Stockholmstrakten.

Hassellunden var förr en viktig biotop – den sköttes så att den årliga skörden med hasselnötter skulle bli riklig. Nötterna var inte något som ingick i allemansrätten – bara en vante full fick man ta med sig – nötterna tillhörde dem som skötte hässlet. Markens örter passar på att blomma innan hasselbuskarna har spänt ut sina gröna paraplyer. Vitsippa, blåsippa, svalört, lungört och vätteros ger hassellunden en vårfager blomsterprakt. I Tegelhagsskogen har hassellunden med inslag av tall norr om Valborgängen klassats som ovanlig och skyddsvärd. Hassel förekommer också spridd tillsammans med ek utmed randen av den tidigare odlade marken.

Hasselns honblommor är mycket små – de pollineras av vindspridda pollen från hanblommornas hängen. Sedan kan det bli hasselnötter.

Under liljekonvaljens gröna blad växer små vättar. Den klorofyllösa vätterosen får sin näring från hasselbuskarnas rötter.

Yggdrasil beskrivs som världsträdet i Eddan – det är den storvuxna och mångförgrenade asken som avses. Det hör till lövskogens mäktigaste träd. På våren sitter svarta bladknoppar på grenspetsarna. Ur dessa växer sedan stora parflikiga blad fram.

I Tegelhagsskogen växer stora askar i parken kring Tegelhagens gård. En annan stor ask kan ses i södra sluttningen på Hällberget där barrskogen en gång gränsade till odlingslandskapet (nedre bilden).

Tickan som växer i asken kommer så småningom att döda trädet.

För 2000 år sedan började granar dyka upp i våra trakter – men det tog ytterligare tusen år innan granskog förekom i Uppland. Gran kan, liksom bok i södra Sverige, helt ta över skogen som det dominerande trädslaget

Gran växer snabbare än tall men det är sällan granarna får bli riktigt gamla innan de avverkas. De har inget brandskydd alls – tvärtom - de nedre grenarna som oftast är torra, utgör rena fnösken vid en skogsbrand. I fall granar uppnår mogen ålder kan de bli över 20 m höga och mäktiga. Då har också en del lavararter hunnit bosätta sig i barkens skrymslen. Skador på granens ytligt liggande rötter leder ofta till att trädet angrips av rötsvamp. Efterhand bryts allt större del av stammen ned och bara ett smalt rör blir kvar innanför barken. Vid en storm knäcks granen en bit över markytan. På grund av det ytliga rotsystemet är dock den vanligaste naturliga grandöden att trädet blåser omkull, drar med sig en stor rotvälta och landar med ett väldigt brak på buskar och snår. Just i dessa rotvältor trivs flera moss- och lavararter – särskilt som det också bildats en fuktig pöl i gropen som har uppstått.

I Tegelhogsskogen finns några områden med typisk granskog – i den västliga fliken mellan Tegelhagen och Silverdal, längs nord-, öst- och nordslutningen av Hällberget (bilden) och i det nordöstra hörnet norr om scoutstugan Holken.

Vissa år är granarna överlastade med kottar – här ses både fjolårets gråbruna kottar där kottefjällen öppnat sig och årets nya mörkbruna kottar. Taltrasten gillar att sjunga i toppen på en hög gran.

I parken vid Tegelhagens gård växer en riktigt gammal och mycket hög gran.

Söder om Hällberget i kvarteret Munderingen, där en del av den gamla granskogen avverkades 2015, var flera av stubbarna ihåliga av granröta. De största stubbarna var efter drygt 150 år gamla träd.

Flera dagisgrupper drar ofta ut i skogen – har man mat med sig kan man vara där hela dagen.

(E Å)

Där finns hemliga vrår under grankjolarna och mystiska slöjor i träden. För att inte tala om alla kryp som far omkring på marken.

Kojbyggen är barnens favoritarbete i skogen – där kan man sedan mysa en stund. Så länge de görs av skogens pinnar stör det inte - även om den ibland hamnar på en stig.

Ekorren gillar granens blomknoppar – då strös marken runt granen med avbitna ljusgröna granskott.

Ekorren är nog det gulligaste djur vi har. I visan sitter den i granen och ska till att skala kottar. Det gör den mycket noggrant. Kottefjällen ströslar marken och bredvid ligger de fint rensade kotteskaften. (kan ses i bakgrunden).

I de gamla sagorna är ratatosken budbäraren som ränner med skvaller mellan gudarna däruppe och de onda makterna där nere.

(E Å)

Den långa ludna svansen är styråra när korren flänger omkring och hoppar mellan träden.

Ormbunkar har funnits bland jordens växter ända sedan devontiden för mer än 200 miljoner år sedan. På våra breddgrader är de anspråkslösa fotosyntesare – de fixar lite syre åt oss från atmosfärens koldioxid. De vanligaste arterna som befolkar våra skogar, och två mindre vanliga förekommer i Tegelhagen. Längre fram på året bildas sporer på bladens undersida. De sprids med vinden när de har mognat. Sporerna är robusta behållare för att föra generna vidare. De kan ligga länge i marken tills ett lämpligt tillfälle kommer för att utveckla en liten sporplanta som väldigt diskret sköter resten av fortplantningen. Ormbunkväxterna är därmed oberoende av insekter för sin överlevnad.

Typiskt för ormbunkarna är deras smarta sätt att rulla ut bladskotten och på så sätt skuffa undan fjölårslöven. Sedan vecklas en skir bladskiva ut med vackra former som alla är fraktala upprepningar av samma grundform. Ofta växer de upp som mer eller mindre fullkomliga strutar från en och samma rotstock. *Nordbräken* har den största upprepningen av bladens grundform – de är upp till 4 gånger parflikiga.

Andra, som *ekbräken*, sprider sig med rotskott och kan bilda hela mattor i skogen.

Tegelhagsskogen är bitvis svårt belamrad med stenblock – ibland i stora oframkomliga högar. Det är en påminnelse om istiden då moränmassor och flyttblock avsattes över stora ytor.

På många stenblock växer *stensöta* i ett tunt mosstäcke. Vid hård torka krullar bladen ihop sig för att spara vatten, men sträcks åter ut vid nästa regn. Rötterna smakar som sötningsmedel.

Blåbär är skogen favoritbär. Det kräver många humlors flit för att pollinera de små grönvita blomklockorna vid rätt tid på senvåren.

Myrorna är skogens renhållare – allt biologiskt småskräp tas till vara. Stacken byggs av små korn med grankåda och barr. Myrstacken är noga byggd med ventilation och når lika djupt ner under marken som den sticker upp ovanför. Stubbar och trädstammar kan användas för att staga upp stacken. Finns det inte tillräckligt med utrymme släpas sandkorn upp från nedervåningen och läggs på hög bredvid stacken. Där nere i källarvåningarna odlas svampar och där dväljs diverse inhysingar, små skalbaggar t.ex.

Till stacken leder myrstigar – där markvegetationen är bortnött helt ner till grus- och stenlagret. Myrorna använder också gärna människornas stigar – ibland byggs stackar avsiktligt intill bekväma redan upptrampade stigar.

Tidigt på våren när snön ännu ligger kvar här och var och det är otrivsamt kallt nere i stacken, lägger sig skaror med myror på stackens solsida för att tanka värme – som sedan bärs ner i stacken.

Myrstacken är som en välorganiserad miljonstad. Myrornas ägg, larver och puppor gillas av hackspetten gröngöling som kan hacka upp djupa hål i stackens sidor. Om den får tag i stackens honor kollapsar hela myrsamhället och snart är miljonstaden en barruin.

(E Å)

Skogskårén är naturens reningsanläggningar. Många har blivit utdikade – för att få mera åkermark eller ökad tillväxt av skogen. Kårén bidrar också till att hålla grundvattennivån mera stabil över året. Kring kårén uppstår ofta en stor frodighet med arter som gynnas av den mera fuktiga marken.

Klotpyrola har vintergröna blad och nedhängande små blomklockor där ståndare och pistiller göms.

Grantickan har skickat fram sina fruktkroppar ur den rötangripna granen som knäckts i en storm en bit upp på stammen. Fruktkropparna växer alltid horisontellt ut från stammen.

I den fuktiga granskogen trivs också *ekorrbär* som får röda frukter på hösten. Den storväxta ormbunken *majbräken* med finflikiga blad och *hultbräken* med sitt karakteristiska framåtsträvande bladpar, hör också till växter som gillar den fuktiga granskogen.

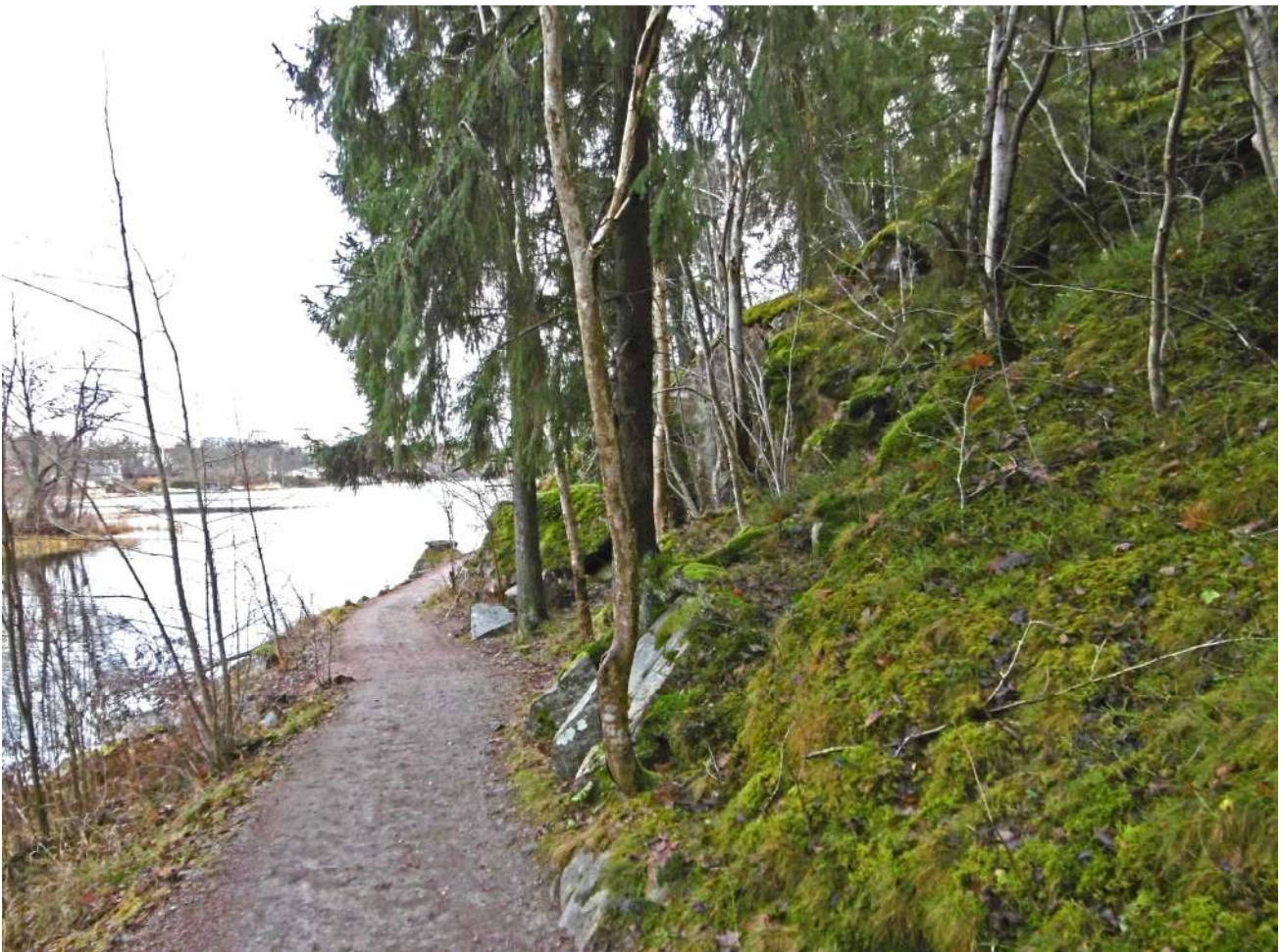

Tegelhagsskogens enda alkärr ligger intill Harry Martinssons stig. Ibland kommer ett andpar hit för att häcka i närheten. Det håller på att fyllas igen av oförstående närbor genom tippning av schaktmassor och trädgårdsrens.

I branten ned mot Edsviken har skogen inte avverkats på länge. Döda träd och många stora stenblock gör terrängen mycket svårframkomlig.

Bland stenblocken i branten växer träjon. Bladen luktar egenartat och rotstockarna har förr använts som medicinalväxt. Det är också vår vanligaste trädgårdsormbunke.

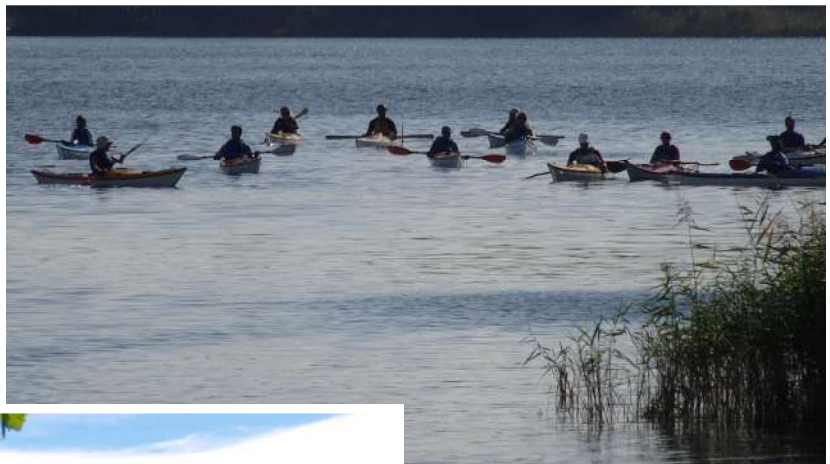
Öster om Hällberget stupar terrängen brant ner mot Edsviken. Innan strandpromenaden kom till för några år sedan gick stigen mellan Rådan i söder och Tegelhagen och Kasbytorp högre upp i sluttningen.

Edsviken har ända sedan bronsåldern varit en av farlederna till det inre av Uppland. Fornborgen i Sjöberg var ett av övervakningsställena under järnåldern. För 100 år sedan var det ångbåtstrafik mellan Stallmästargården och till de flesta bryggor ända till Edsberg. Nu är Edsviken en havsvik med en aningen salt vatten och mycket trafik med småbåtar. Vattenutbytet med Östersjön är litet. Dagvattnet leds från stora delar av Järvafältet till Edsviken vilket leder till förorening och syrebrist. Vid utloppet från dagvattentunneln från Kista finns hela bankar med cigarettändare och golfbollar som flutit med dagvattenströmmen. Här ser man Tegelhagssidan av Edsviken från fornborgen i Sjöberg.

Båttrafiken är livlig på havsviken när seglarskolan är ute och tränar. Flera bryggor och båtupplag kantar viken både i Danderyd och Sollentuna. Svall från större båtar eroderar då och då delar av strandpromenaden.

(E Å)

Här har måsarna hittat egna små grund att vila på. Sjön ligger lugn och båttrafiken har gjort paus.

(E Å)

Trots att vattnet är lite salt trivs kabbleka och svärdsilja vid strandkanten. Karaktärsträdet är al som oftast får en bullig krona som är riktad ut över vattnet. Alen vid strandpromenaden är ovanligt förgrenad– och har varit ett populärt klätterträd.

Nära vatten finns alltid ett rikt fågelliv. Vid Edsviken är det gäss, svanar och häger som ofta syns.

(E Å)

Knölsvanen fanns i början på 1800-talet bara kvar i Skåne. Nu har den hunnit sprida sig längs kusten Ångermanland. Boet ligger i en liten röjd glänta i vassen.

(E Å)

Gråhägern häckar i kolonier där den bygger bon högt upp i träden. Till vintern flyttar de till Nordafrika.

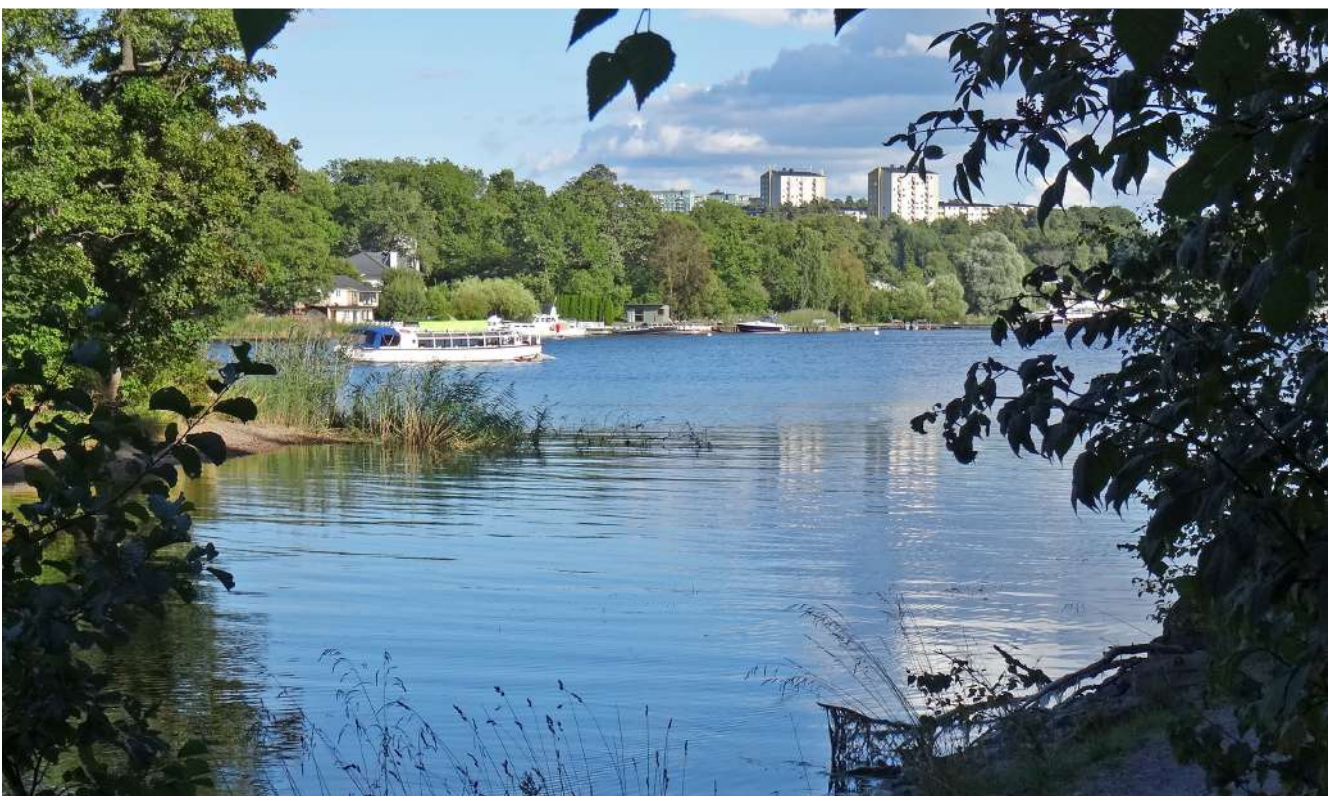

(E Å)

Fiskafänge och stilla lycka – Edsviken är vissa stunder bra för själen. Bryggan är den nyrenoverade tidigare ångbåtsbryggan till Kasbytorp. Rundtursbåten är på väg till kvällsron vid sin kaj i Edsviken.

(E Å)

Drakön är toppen på en liten rullstensås som ligger längs med Edsvikens västra strand. En stenlagd spång leder till ön. En enda knotig tall växer på åsryggen. Det är ett populärt rastställe för sjöfågel och folk. Här vaktar en gåskarl den norra udden.

Rullstensåsen fortsätter norrut och sticker upp igen över vattenytan med en liten kobbe. Den är den södra gränsen till Kasbytorp

På Draköns östra strand har ett långväga flyttblock lämnats kvar av inlandsisen. Det innehåller svavelkis och som långsamt vittrar och övergår till rost. 2018 hade blocket fallit sönder i flera mindre delar.

Anddraken och doppingen med hela kullen smådoppingar solar sig på den lugna lilla strandremsan.

(E Å)

Från berghöjderna i Tegelhagen kan man kanske föreställa sig att det är fin utsikt över Edsviken. Här vid Kummelbergets östsida (liksom vid Hällbergets östsida) får man gå ända fram till bergbranten för att slippa naturskogens täta ridå.

Desto enklare går det zooma in andra sidan från strandpromenaden. Älgens grund är markerad med en ordentlig prick på sjökortet och i Edsviken.

Den lilla ön är gränsholme till Kasbytorp och fortsättningen på Draköns åsrygg.

Fantastiska stengrottor
vid Danderydsstranden
som bara kan ses från
sjösidan.

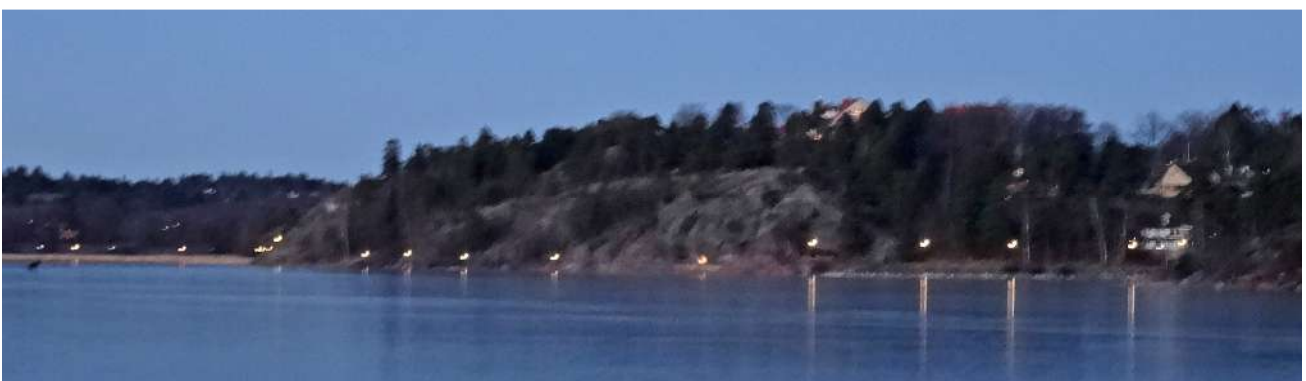

Zoomar man ordentligt
mot sydost kan man se den
röda linjens blå tåg rusa
över bron vid Stocksund –
gasklockan och Kaknäs-
tornet över sig högt vid
horisonten. (E Å)

Längst i söder, vid Rådan, bildar blåeld en luftig ridå på den tippningsyta som stranden fyllts ut med i Solna. Vänder man sig mot norr har ett stort bestånd med präktig skogssalat etablerat sig vid kommungränsen.

(E Å)

På kvällen syns den östra sidans belysta strandpromenad.

Bäver har flyttat in i Edsviken

Under 1800-talet hade bäver utrotats i Sverige genom hårt jakttryck. Den sista bävern sköts 1871. En ny bäverstam planterades in på 1900-talet och har sedan dess långsamt spridit sig i landet. 2014 syntes de första omisskänliga spåren utmed Edsviken i Tegelhagen. Pågnagda träd – särskilt aspar – började synas. Snart hade verksamheten utökats – fler och fler träd fälldes – oftast åt rätt håll ut mot vattnet. Där gnagdes barken av och smågrenar kapades till bobygge och vinterförråd.

Få djur lämnar så tydliga spår i landskapet som ibland helt anpassas till bäverns bekvämlighet. När den bygger fördämningar över vattendragen kan stora områden översvämmas.

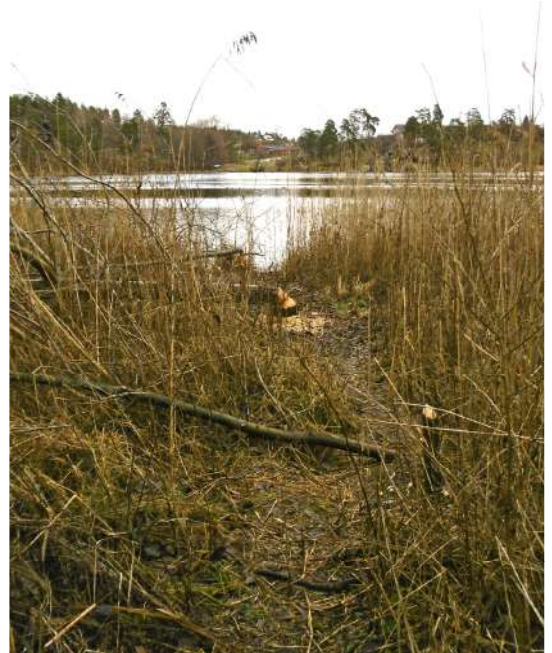
Bävern arbetar mest i skymningen och på natten och syns sällan utanför hyddan på dagen.

(E Å)

En morgon låg hela 7 aspar fällda på raken mellan strandpromenaden och vattnet. Lite längre bort råkade de falla över stigen.

På ställen där det har arbetats ofta tar bävern alltid samma väg upp ur vattnet och snart uppstår en tydlig bäverstig genom vassen.

(E Å)

Bävern bygger en rymlig hydda av grenar och kvistar som tätas med lera. Ingången är alltid från vattensidan och under vattenytan.

(Y Ö)

Bävern i Edsviken var inte särskilt skygg – den sågs då och då simma omkring nära stranden och en dag fastnade den på bild också. I Sollentuna finns bäver också i Norrviken där spåren kunde följas långt upp på land till ett av kärren i skogen.

Det förekommer fortfarande snö en del av vintern – men inte längre som på 1960-talet med ett snötäcke som varade från december till mars.

En dagisgrupp har bänkat sig i snödrivan och telningarna undrar vem som smyger omkring i buskarna och fotograferar.

(E Å)

De milda vintrarna gynnar också de flesta djuren – från spansk skogssnigel till fasan och rådjur.

(E Å)

(E Å)

I bäverhyddan är det stilla på vintern. De gånger isen lägger sig på Edsviken kan räv och rådjur röra sig mellan grönområdena. Älgen ser ut att ha fastnat för alltid på sitt grund.

(E Å)

De sluttande ängs-
markerna är perfekta
för de mindre våg-
halsiga skidåkarna –
och där finns ofta ett
tillräckligt tjockt snö-
täckte.

På Edsviken plogas en
skridskobana så snart
isen håller. De svaga
stråken markeras med
granruskor.

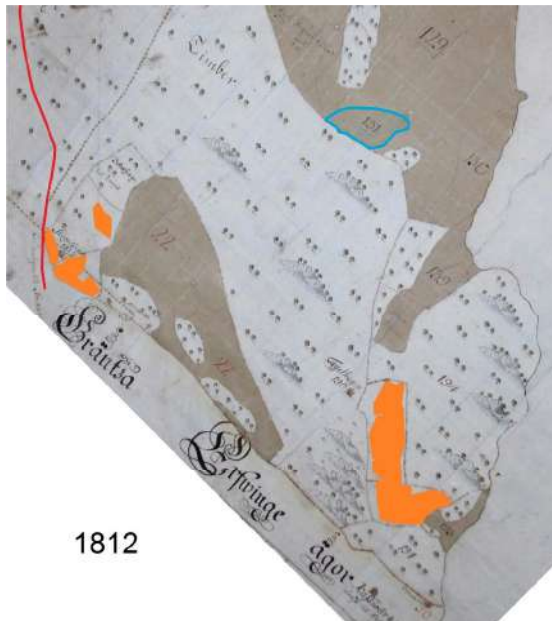
(E Å)

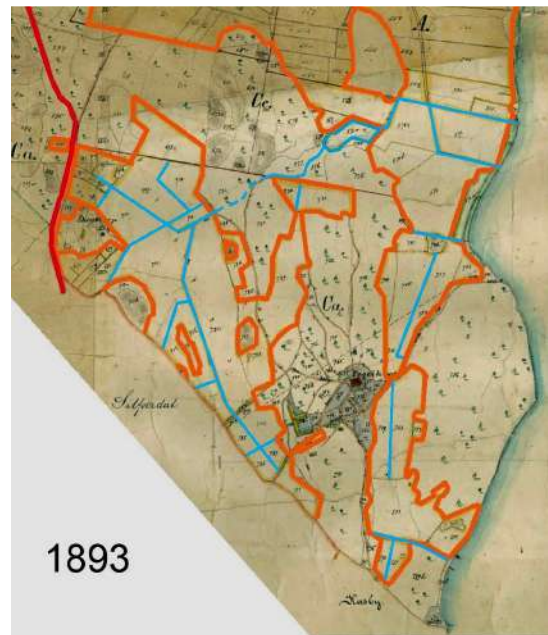
Tidigare jordbruksmark – nu kolonilotter, ängar och båtupplag

Sollentuna har ända sedan bronsåldern för mer än 2500 år sedan varit jordbruksbyggd. I Tegelhagsområdet har detta ändrats drastiskt de senaste 50 åren. Förändringen av landskapet kan följas på kartor från 1812 till 2014. På de två äldre kartorna gränsar Sollentuna socken i söder mot *Erfwinge* och senare *Silverdal*. Dessa utsocknes områden är därför inte med på kartorna. (För att lättare kunna jämföra har de senare kartorna givits ungefär samma utsnitt och roterats till samma orientering).

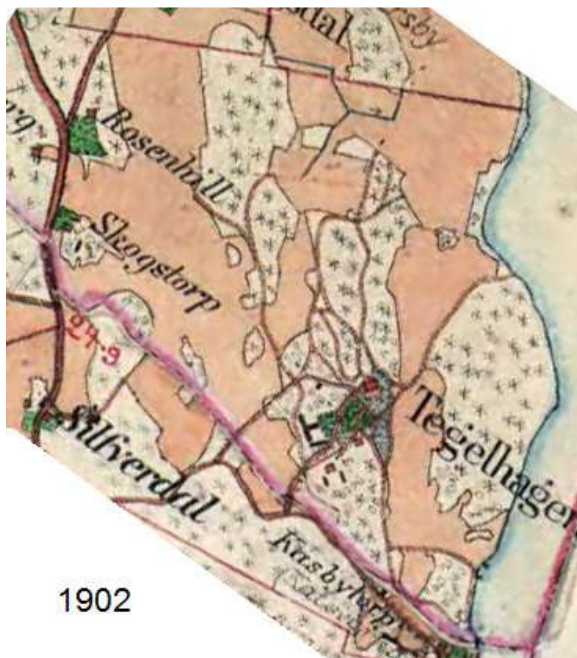
Ännu **1812** var området kring Tegelhagen mera likt en skogsbyggd. De enda odlingsmarkerna (orange på kartan) fanns vid *Skogstorp* och vid torpet *Tegelhagen*. I västra kanten ses landsvägen till Stockholm. På kartan noterades att där fanns *Skog med God Timber bewäxt*. De mörkare grå ytor är betesmarker. En särskild yta markerar en våtmark. 70 år senare, **1893**, hade jordbruksmarken utökats väsentligt (ytorna innanför orange linje utan skogs(träd)symboler) genom en omfattande utdikning (blå på kartan). Våtmarken är nu markerad som sjö. Från Tegelhagens gård strålar ett helt vägnät ut mot olika åkrar.

1812

1893

1902

2014

1902 har mera jordbruksmark tillkommit, markerad med orange toning på kartan, liksom torpet *Rosenhill*. Nu var jordbruksarealen som störst. Den lilla sjön i norra delen är bortodlad. Med järnvägens tillkomst omvandlades jordbrukslandskapet snabbt. Industriområden uppkom nära järnvägen och villaförorter i omgivningen däromkring. Landsvägen har blivit riksväg 13.

Edsviken bebyggdes som villasamhälle men i söder fanns jordbrukslandskapet i stort sett kvar till 1950-talet. I slutet av det århundradet sker en omfattande bebyggelse på de tidigare åkermarkerna. På kartan från **2014** ser man att tidigare åkrar blir kolonilotter och båtupplag (K och B, i ljuslila yta på kartan). Skog håller på att växa in över de tidigare åkerkanterna (mörkgrönt på kartan). Landsvägen har blivit Sollentunavägen.

I det öppna landskapet som är kvar från jordbruks-tiden trivs fasan, rådjur och människor. På vårvintern kollar fasanen gärna in frikostiga matställen där det går att hitta frön. Vid den årstiden är alla små och stora djur utsvultna och är tacksamma för varje chans till lite mer än vad naturen förser dem med.

Fasaner planterades in i Skåne i början på 1900-talet. De bygger reden bland löven på marken och honan har en brunspräcklig dräkt som kamouflage.

(E Å)

Råbocken har ännu basthorn och håller reda på sin get.

Rådjur fanns på 1750-talet i södra Sverige upp till Dalälven. Hundra år senare fanns de bara kvar i några områden i Skåne. Ytterligare 100 år senare hade de åter spridit sig norrut, upp till Ångermanälven. Nu finns rådjur i Norrbottens kusttrakter.

(E Ä)

Ridhästen vädras och i grytet under det stora stenblocket är det vårstädning. Småfåglarna passar på att rensa gamla bon och snart är våryran i gång.

Sälgens sneda spretiga stammar bryts ofta av när de blivit för tunga. De fortsätter att vara viktiga för svampar och insekter. De nedfallna stammarna ska därför inte städas undan. Nya skott växer snart upp igen från stubbarna. När jordbruket ännu dominerade var sälg ett vanligt träd utmed vägar och åkerkanter i det öppna

Sälg är vårens viktigaste träd. När de fluffiga blommorna – videkissarna – slagit ut surrar hela trädet av bin och humlor. Nektar och pollen är som en härlig frukost efter en lång matfattig vinterperiod.

(E Å)

Valborg firas med en gigantisk brasa på Valborgängen – en av Sollentunas största folkliga begivenheter - lika stor som midsommarfesten på Hembygdsgården i Hersby.

Slånbär är vårens typiska buske i jordbrukslandskapet. I brynet mellan den odlade marken och skogen breder den ut sig, blommar häftigt vitt.

Sommarens yppiga grönska är härliga tider – nu finns mat i överflöd. Rådjuren i Tegelhagen har vant sig vid människor och är oskygga om man rör sig försiktigt.

Kring vägar och ängsmarker frodas växter med lite speciella egenheter. *Springkorn* med små gula blommor har avlånga frökapslar som sprätter ut fröna när de nuddas. *Brännässlan* skyddar sig mot att bli uppäten med etterkapslar som skickar ut små giftladdningar och bränns obehagligt. Den är en viktig värdväxt för flera fjärilsarter som tillbringar sin larvtid på nässlorna. *Stinksyskan* luktar inte särskilt angenämt och ratas av växtätarna.

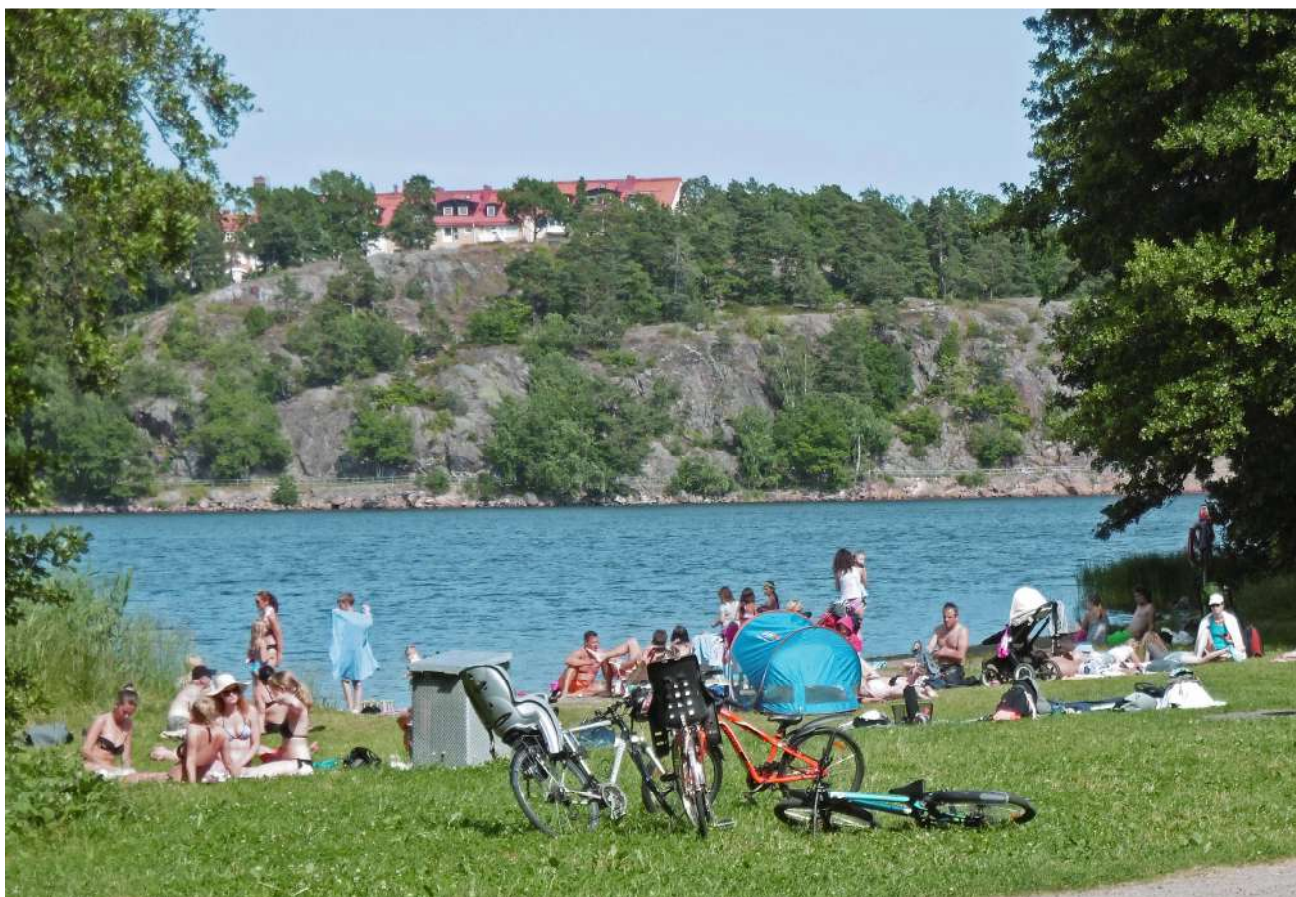

Kring Tegelhagen gård och det slottlika bygget som tidigare fanns där Boulebanan nu är belägen, planterades en del lite exotiska träd och buskar.

Snöbär från Nordamerika har brett ut sig i stora buskage. När den blommar surrar hela buskaget av ivriga bin och humlor. I bakgrunden en av de almar som almtickan tagit kål på.

Här och där längs Edsvikens östra strand finns sandiga plättar – där flockas man soliga dagar med sommarvärme.

Asp är ett pionjärträd – det invaderade det nya landskapet redan strax efter istiden och landhöjningen och sprider sig ihärdigt med rotskott över långa avstånd. De tättstående stammarna är kloner av en enda individ.

På den solbelysta aspfronten vid tidigare åkerkanter växer ofta guldgul vägglav. Gamla grova aspar är värdar för en mångfald lavar och insekter.

Asp är också fåglarnas favoritträd – lätt att hacka bohål i, och aspved är basen för tånsticksindustrin.

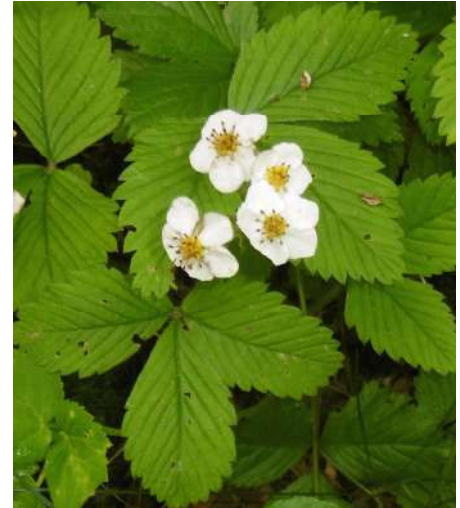

När de tidigare åkermarkerna inte brukas längre tas de lätt över av skogen. Först att sprida sig är slånbar. De följs sedan av asp som snabbt springer förbi och skuggar ner det tidigare skogsbrynet. Ibland kan också ask etablera sig på den nya marken. När aspen bildat en glesare dunge slår sig granar ner mellan stammarna. På några årtionden är den en gång mödosamt vunna åkermarken igenväxt till skog. I den processen har också träd som ek och sälg som brukar ingå i skogsbrynen blivit utkonkurrerade.

I parken Tegelhagens gård har den högvuxna vitfryle brett ut sig kraftigt och täcker marken på stora ytor. Det är en naturaliserad fröinkomling som spritt sig långt upp i Skandinavien.

Parksmultron är införd för de vackra vita blommornas skull. Den är tvåbyggare. När bara blommor av endera könet förekommer blir det inga smultron.

Vägen mellan Tegelhagens gård och fd "slottet" vid nuvarande Boulebanan gick genom en lindallé. Den är nu helt igenvuxen och kan skönjas som allé först när buskagen fällt löven på hösten.

E Å

En tidigare åker Söder om Tegelhagsvägen har omvandlats till kolonilotter. Där odlas nu blommor bär och grönsaker. Överblivet läggs upp som komposter. De är igelkottens favoritboplat. På hösten mattas odlarfliten. Lotterna ligger stilla och ibland ligger höstdimman kvar över gläntan i skogen.

Hösten – lek i lövhögarna –
och massor med färg på det
som förut var grönt. (E Å)

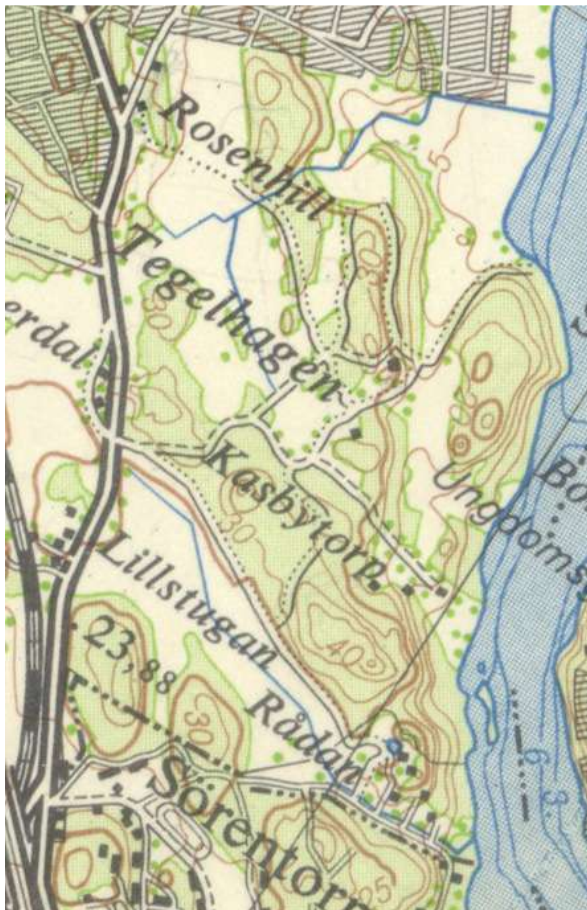

Rönn får härligt orangeröda blad. Örnbräken
guldgula.

I slånbar snårens taggbuskar har bären mognat.
När de frysts i första frosten (eller i frysen)
smakar de mindre surt.

Svampar av alla
kulörer poppar
upp ur marken.

I Tegelhagen och Silverdal finns två vattendrag kvar som rester från forntida bäckar. Under jordbrukstiden var de diken som avvattnade stora åkerarealer mellan Edsviken och Sörentorp. På kartan från 1966 (till vänster) ser man båda vattendragen när jordbruksmarken ännu var obebyggd.

På kartan från 1893 är en sjö markerad i sänkan norr om Valborgängen dit bäcken rinner ner från höjden i sydväst. Sjöns raka kanter visar att den är delvis utdikad. Avrinningen sker i ett dike mot norr som sedan vinklar av mot öster. Det är samma dikessystem som nu.

Tegelhagsbäcken

Nu är det norra vattendraget, Tegelhagsbäcken, kulverterad under bebyggelsen. I sluttningen norr om scoutstugan Holken mynnar rören ut och bäcken har sitt forna läge ned till Valborgängen. Där övergår den i det dikessystem som kan ses på kartan från 1893.

Näktergalkärret som uppstått på den övergivna åkermarken är Tegelhagsbäckens början i sydost. På höst och tidig vår kan man skymta en vattenspiegel i de täta snåren.

På sommaren döljs kärret av ett massivt buskage med gråvide. Vid kärrkanten står någon enstaka säl.

Tegelhagsbäcken rinner ut från sin kulvert alldeles norr om scoutstugan Holken. Sedan fortsätter den i sin ursprungliga fåra ett stycke nedför sluttningen och utmed norra kanten på Valborgängen. Den för ibland vatten under hela året.

Silverbäcken - Rådanbäcken

Det södra vattendraget, Rådanbäcken, har återuppstått som kanal genom bebyggelsen i Silverdal. Bäckens rinner numera upp i den stadlika bebyggelsen i Silverdal där den heter Silverbäcken. Den leds sedan i en kanal i kanten på bebyggelsen. Den alltför lilla vattentillförseln gör att kanalen ibland torkar ut. En liten damm har anlagts i kanalens nedre del innan bäcken återuppstår i sitt gamla läge i slutningen ned till Edsviken.

I slutningen ner mot Edsviken meandrar bäcken i en sedan länge nederoderad sänka. På våren är sidorna täckta med vitsippor. På vintern har strömstaren setts hålla till här. Över bäcken har tre stenbroar byggts till de mot norr angränsande fastigheterna.

E Å

Där Rådanbäcken rinner ut i Edsviken har ett litet delta uppstått av allt det lösa materialet som under lång tid spolats ner med vattenflödet. I förgrunden ser man Solnas utfyllnad av strandområdet. Det domineras numera helt av kärs.

Dammarna i Silverdal

Till de stora vattensalamandrarna som fanns i en göl i Svea Livgardes övningsområde byggdes en ny och större damm som de fick flytta till innan bebyggelsen spreds ut.

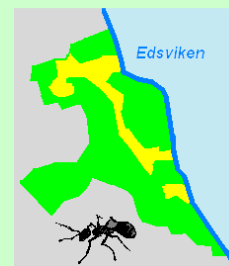

Vatten i landskapet betyder att insekter, groddjur, kräldjur och fåglar trivs och berikar den biologiska mångfalden.

I det tidigare gårdsområdet till jordbruket Rådan fanns en fiskdamm som länge härbärgerade rudor. Den gamla dammen ska bli en del av parkmarken i den planerade nya bebyggelsen.

III

Natur – och kulturvandring i Tegelhagsskogen

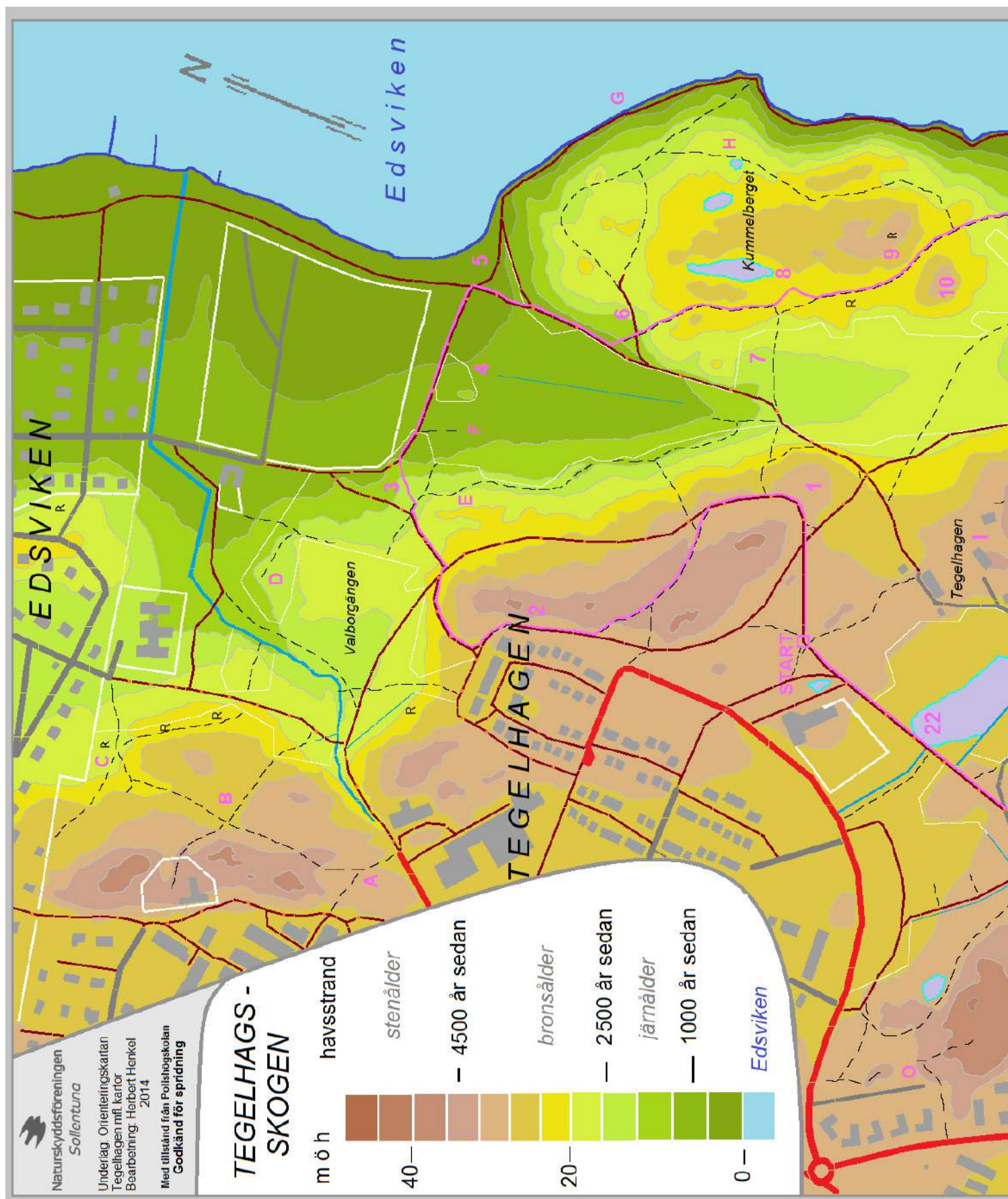
Karta, text och bilder Herbert Henkel om inget annat anges

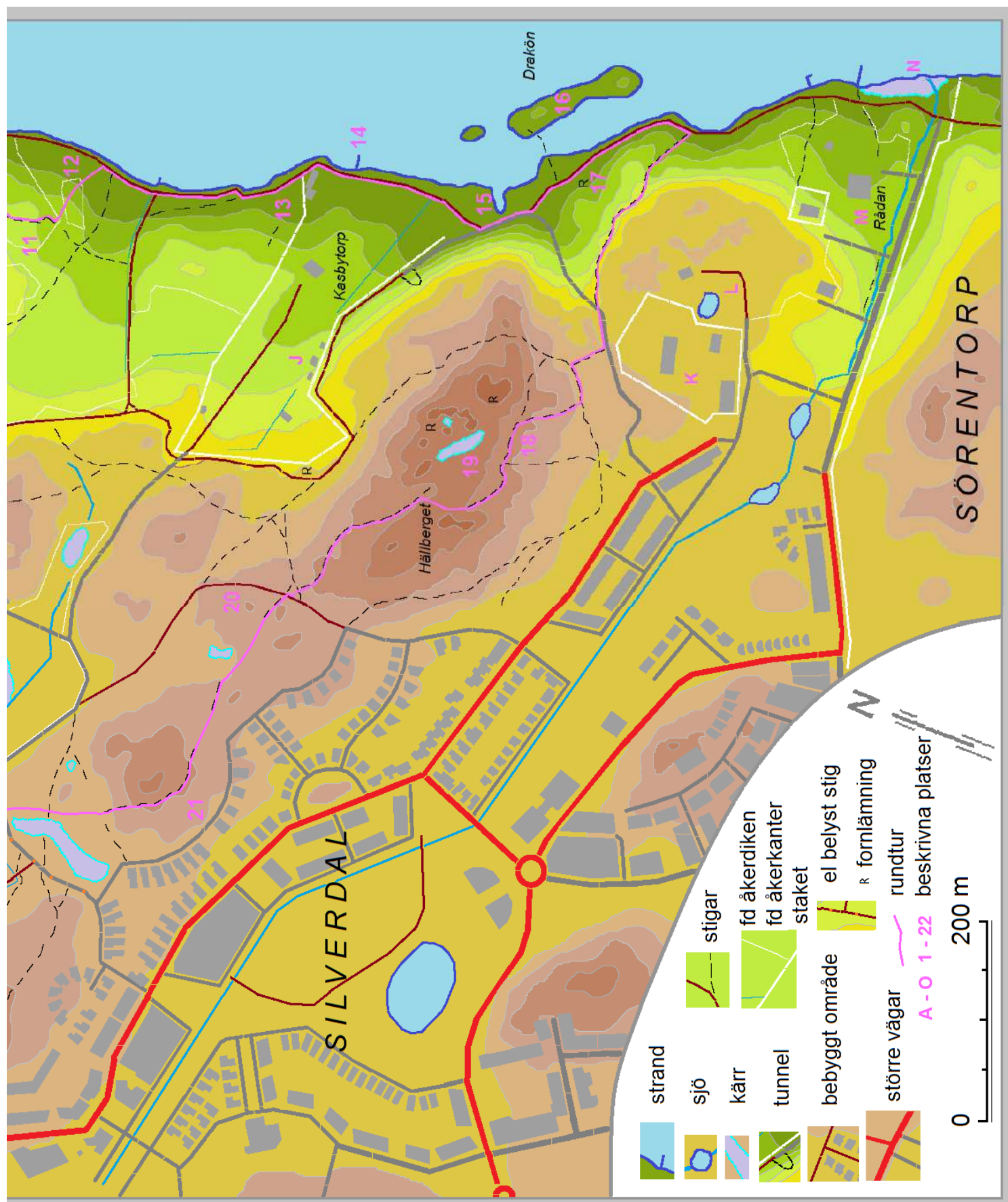

Naturskyddsföreningen

Sollentuna

Rundvandringen är drygt 3.5 km och går via skogsstigar och vägar. Platser (1 – 22) med olika intressanta natur- och kulturföreteelser beskrivs. Till de flesta finns också en bild så att alla säkert kan känna igen sig. Förutom de ställen som passerar på rundvandringen finns ytterligare några intressanta platser beskrivna (A – O). Hänvisningar till dessa är infogade med grå lutande stil i beskrivningen. Platserna är lätta att hitta när man är i närheten under rundvandringen.

START är vid stigförgreningen 50 m sydost om övergångsstället vid Silverskolan på Tegelhagsvägens östra sida. Sedan följer man slingan medsols med hjälp av kartan på mittuppslaget. Det finns ingen märkning i terrängen – så det gäller att själv hålla reda på var man är. Tegelhagsskogen är så liten att det inte är någon risk att gå vilse alltför långt. Följ den raka breda stigen som går österut ca 100 m till Boulebanan som anlagts på den platå där Tegelhagens herrgård en gång låg.

1 Här har man en bra överblick över nästan hela Tegelhagens naturreservat. Nedanför platån ligger Tegelhagens tidigare jordbruksmarker. Tvärs över ängen ses Kummelberget som ännu under bronsåldern var en holme. Mot sydost ser man sluttningen på Hällberget som nu når 45 m över havet. Vid horisonten i SO syns Stockholm.

Kartan visar landskapet vid Tegelhagen för drygt 3000 år sedan då havsstranden låg ca 20 m högre jämfört med i dag. Edsvikens nuvarande strandlinje är den mörkblå linjen.

Kummelberget är en holme i en mycket bredare Edsviken. Dalsänkan vid Kasbytorp ligger ännu under havsytan. I NNV ser man höjden med Sjöbergs fornborg och mot SO ses Tegelhagskogens högsta berg som då höjde sig knappt 20 m över havsytan.

Vid övergången mellan stenålder och bronsålder låg havsnivån vid ca 34 m höjd – då var Hällberget en liten ö i en ytterskärgård. I sundet mellan Boulebanan och Kummelberget avsattes den lera som senare blev Tegelhagens odlingsmark.

1500 år senare började järnålderns fartyg trafikera sjöleden till gamla Uppsala. Ytterligare drygt 1000 år senare färdas ångfartyg på Edsviken.

Från Boulebanan följer man körvägen ca 50 m mot nordväst, böjer där in på en stig som går västerut mellan tvärmoränryggar och sedan mot norr.

2. Just där stigen böjer av mera mot väst ligger en renspolad berghäll som består av gnejsgranit med tydlig foliation riktad NV-SO. Där ligger också ett stenröse som inte är fornlämning eller gränsmarkering.

I närheten ligger också ett stort blockrammel som utgör toppen av en tvärmoränrygg.

Rådjur träffar man ofta på i Tegelhagens omväxlande natur.

Hässlet vid **D**, den vackra stenröjda stigen **E** och berghällen **F** kan lätt nås härifrån.

Stigen böjer snart av mot norr och följer en av de gamla körvägar som hörde till Tegelhagens jordbruk. Den är lagd på en bank, svänger efterhand mot öster ner till en vägkorsning vid det sydöstra hörnet av Valborgängen. Just där kan man ännu se var den gamla åkermarken gränsade mot skogen genom de kantdiken som en gång anlagts kring odlingsmarken.

E Å

3. Vid vägkorsningen följs den körväg som går mot nordost nedför sluttningen. Efter 50 m kommer en ny vägkorsning – här viker man av mot höger (öster) in på en gammal stenröjd halv väg som når helt ned till ängsmarken i slutet på sluttningen. Redan efter 20 m syns en öppning till vänster i hasselsnåren - den följs nedför sluttningen. Intill stigens norra sida ligger ett av de mycket stora flyttblocken som isen har lämnat efter sig (bilden ovan). Den har lockat en del hållkonstnärer att sätta sin signatur där. Vid foten av sluttningen kommer man till en körväg.

Den följs åt höger (mot öster).

4 Efter 50 m passeras en moränkulle på högra sidan (söder) med en liten betongkur från tiden då området var en del av det militära övningsfältet. På kullens södra sida hittas en lite större kur i samma utförande som nu håller på att tas över av inväxande aspar. Bland snåren blommar blåsippor tidigt på våren, följda av svalört och vitsippa.

5 När ängen öppnar sig ses badplatsen med grillplats och sandstrand. Den första avtagsvägen mot höger fullbordar rundturens sväng mot söder. Gå ett kort stycke över ängsmark som tidigare varit åker. Här sker slåtter och det kan vara intressant att kolla vilka blomster som, beroende på säsong, råkar blomma.

Sedan följs en av de gamla körvägarna till Tegelhagens jordbruk 50 m mot söder. Vägen har fått belysning och är en del av elljusspåret. Från sluttningen till vänster ses en stig komma ner – den följs upp i sluttningen.

6 På vägen passeras ytterligare en av de välbyggda vägbankerna som finns i Tegelhagsskogen. Den svänger sig uppför sluttningen mot nordost till ett arbetsställe från tiden när kraftledningen byggdes.

Den gamla stigen vi följer mot söder har röjts från sten på några ställen. Den går genom en av Tegelhagens nyckelbiotoper – gammal naturskog – med en blandning av trädarter i olika ålder. Här och där står eller ligger gamla döda träd – ett viktigt inslag som ger biologisk mångfald i skogen.

7 När man kommit upp på höjden syns kraftledningsgatan. Ett stycke ner i sluttningen till höger finns rester av en äppelodling. Enstaka gamla träd ger fortfarande god skörd – som tyvärr bara kommer rådjuren till nytta. Man tvärar kraftledningsgatan där mycket sly vuxit upp.

På öppna och torra platser under kraftledningen trivs enar och andra ljuskrävande arter som inte tål skogens skugga.

8 Uppe på höjden ser man ett litet skogskärr på den östra sidan – ett av de få våtmarkerna i Tegelhagsskogen. Utmed kärrets rand växer videbuskar. Fortsätt mot söder - snart nås en liten skogsväg. Den går över en liten strandvall där sten röjts från stigen och strax intill ett stenrammel med två stora stenblock (nedre bilden).

*Går man mot NV över Kummelberget kommer man till utsiktspunkten **H** som ligger högt just ovanför branten ner mot Edsviken.*

9 Vid nästa höjdpunkt har man två berghöjder nära var sin sida av stigen. På toppen av den östra är det hållmarkstallskog med en stensättning som troligen är från bronsåldern.

Stensättningen ligger på höjden och var en gång väl synlig från farleden Edsviken. Då låg havsstranden nästan 20 m högre än i dag.

10 Den västra toppen består av gnejsgranit – där kan man se isräfflor med riktningen 170 grader. Hällens norra sida är slät – det är stötsidan där isflödet har jämnat av hället. Mot söder är hällen uppbruten – det är plocksidan från vilken isen tagit med sig en gång lösa delar av berghällen.

11 Stigen går nu nedför berget förbi en tidigare brasplats. Gamla, nu igenvuxna åkertegar kan skönjas på den västra sidan – där är marken slät och fri från sten. Flera mycket stora flyttblock har spridits hit av isen. Under det största finns sedan länge ett rävgryt. Vissa år kan man se att det är i bruk – då har invånaren haft vårstädning.

Bland vissna fjolårslöv i omgivningen spirar lungört med röda och blå blommor. Svalörten har redan gröna blad men vitsippsbladen har ännu inte slagit ut.

12 Alldeles i närheten böjer rundturstigen av mot öster för att gå ner till Edsvikens strand. Man passerar en lövträdslund med skogslind och yppig vårflora – se titelsidan.

Kommen ner till Edsviken följer man Strandpromenaden mot söder. Mitt i det öppna stråket som en gång var åkermark, har en bäver varit flitig och fällt aspar. Kvistar och bark tas tillvara som matförråd till vintern. Man ser också rester av Tegelhagens ångbåtsbrygga sticka ut i vattnet.

Se upp - Strandpromenaden är både gång- och cykelväg. Det är bäst att både gående och cyklister håller sig till högertrafik.

13 Efter ca 150 m, just när man ser en stor röd ekonomibyggnad till Kasbytorp, finns en kallmurad jordkällare intill en plan yta – där låg en gång torpet Alhem.

Skepparen på ångfartyget *Brunnsviken* bodde på Alhem under några år i slutet av 1800-talet. Här fanns antagligen också en brygga, ty i tidtabellen angavs att ångbåten lägger till både vid Tegelhagen, Alhem och Kasbytorp med bara någon minuts mellanrum.

Om man vågar sig ca 50 m längre upp i slutningen genom snåren kommer man till Sollentunas största förekomst av krollilja – en vacker trädgårdsflykting som hittat en ny växtplats här (bild på nästa sida).

Krollilja.

I gruset och bland stenar utmed stranden växer både svärdsilja och kabbleka.

14 När man kommit runt udden och hörnet på ekonomibyggnaden syns Kasbytorps ångbåtsbrygga – förstärkt med betong – nu iordninggjord som utsiktspunkt. Man fortsätter på strandstigen. Till höger ses Kasbytorps huvudbyggnad från tiden när rika borgare från Stockholm köpte torpen utmed Edsviken och lät bygga ståndsmässiga hus. I trädgården står gamla äppelträd och ibland betar nöjeshästar i hagen. Snart ser man Edsvikens västra brant torna upp sig intill stigen. Den är full av mossiga stenblock och gamla träd – i skuggan trivs olika ormbunksarter. Branten är en nyckelbiotop.

15 En körväg går mot nordväst utmed Kasbytorps staket. Följ den drygt 50 m till tunneln för dagvattnet från Järvafältet.

Följer man vägen ytterligare 50 meter kommer man till baksidan av de gamla torpbyggnaderna J som ligger i södra delen av Kasbytorps dalgång (bilden på sista sidan).

Vattnet släpps orenat ut i Edsviken via den lilla bukten vid stranden. Där har bävern byggt sin hydda – och hoppas få vara ifred från snokande hundar och andra nyfikna.

16 Drygt 20 m sydost från vägskalet ses en stenlagd stig gå ut till en långsträckt holme – Drakön. Det är toppen på en åsrygg som delvis går under vattenytan.

Marken består av sand och grus. På Draköns östra strand ligger ett stort rostigt stenblock – det är en bit sulfidmalm som isen en gång fraktat hit från det inre av Uppland. Vid södra udden finns en rastplats.

I sundet mellan Drakön och fastlandet finns skydd och häckningsplatser för sjöfåglar. Här kan man se skäggdoppingen med sin stora kull duniga ungar.

17 Tillbaka till fastlandet. Drygt 20 m mot sydost ses ett stort och välbyggt gränsröse till höger om strandstigen bland stora askar. Röset har fyra vise som är orienterade i dåtidens (troligen 1600-talet) nord-syd och väst-öst riktning. Det är gränsstenen mellan de gamla byarna Ervinge och Kymlinge som båda hade mark ner till Edsviken. När röset byggdes låg det vid stranden.

De gamla byarna i södra Sollentuna hade tillgång till fisket i Edsviken. Stranden mellan det stora röset och norra gränsen till Kasbytorp var Ervingebornas fiskeläge.

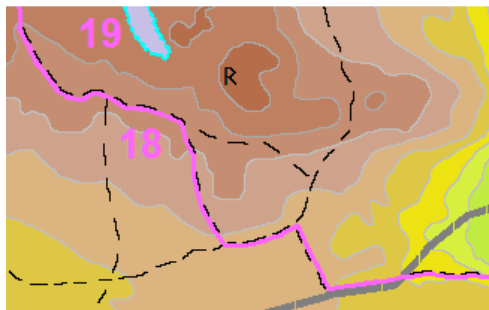

100 m längre fram ligger strandstigen på en träbro intill bergbranten. Man kommer till en udde med en stor krokig tall. Det är rundtursslingans sydligaste punkt.

*Strandpromenaden fortsätter till Rådan **M** och Rådanbäcken **N** som rinner ut i ett strandkärr intill Edsviken.*

Några meter till så ses en gammal stenröjd stig gå i en svacka upp i branten. På ett par ställen har den markerats med stigrösen. Väl uppe på berget tväras vägen till dagvattentunneln. På norra sidan tornar en mäktig bergbrant upp sig. Stora stenblock ligger i sluttningen. I det skuggiga läget trivs mossor och ormbunkar.

*Härifrån når man delar av Rådans en gång omfattande gårdsanläggningar. En stor ladugård **K**, ett förrådshus och dammen **L**, nu igenvuxen med videbuskar, kan ses.*

Här gäller det att vara uppmärksam på vilken stig man färdas – bäst att kolla kartan ordentligt.

Hela sluttningen ner mot Silverdal har varit träningsplats under den tid Svea livgarde var placerad i Sörentorp. Små värn och några långa diken syns ännu i den nu hundraåriga granskogen.

18 Snart har man kommit rätt – på en liten vältrampad stig som bitvis är stenröjd – ett bra tecken på att den en gång anlagts. Förmodligen var det stigen mellan Rådan och Tegelhagen. Stigen leder upp till Hällbergets västra del. Här är det hällmarkstallskog och nyckelbiotop med klena men mycket gamla tallar. På några har talltickor växt ut.

19 Följs höjdryggen ett kort stycke mot öster ser man ett litet skvatramkärr med odon och skvatram som typiska buskar.

Tillbaka till sadelpunkten – stigen är knappt synlig men går ett kort stycke mot NNV där den snart stöter på en större stig som långsamt går ner från höjden mot nordväst. På höger sida passeras ett stort blockrammel. Man kommer ner till en bred körväg. I närheten mot norr står en telemast gömd bland granarna. Tvära vägen och fortsatt mot väster.

20 På höger sida ser man spåren efter militärtidens övningar – fullt med små och stora gropar. Det är en del av ett stort område där marken helt präglas av förra århundradets stridsövningar.

En liten berghäll till vänster (söder) har blivit helt rensklad från sten och jord under landhöjningstiden. Stenblocken, som en gång funnits i moränen som täckte berghällen, har svallats ner till foten av kullen.

Stigen går sedan förbi ett litet kärr som ofta torkar ut. Snart passerar den gamla kraftledningsgatan – men här har ledningen förlagts i marken i ett schakt som sprängts genom berget till höger i slutningen.

21 En ca 30 m avstickare mot SV leder till en intressant vägskärrning utmed norra sidan av Harry Martinssons stig. Finkornig rödlätt Stockholmsgranit är genomskuren av flera olika spricksystem. På de frilagda sprickytorna kan man se flera sprickmineral. *Laumontit* är tegelröd, *klorit* mörkgrön till svart, *kalcit* vit och *epidot* pistagegrön.

På berghällens helt släta översida ser man isräfflor som har en nära nord-sydlig riktning. De har klarat sig från erosion och vittring så länge de var täckta med det moränlager som ligger över bergytan. I moränens överyta ligger stenblock som svallats fram när marken låg i strandzonen i början av bronsåldern för 4500 år sedan.

Tillbaka till rundturens stig. Efter att kullen passerats ändrar rundtursslingan riktning mot NNV, stryker förbi ett skogskärr med gamla alar på breda socklar. Ibland tycker ett andpar att det är värt att ha det som häckningsplats.

Man passerar öster om kärret och kommer snart till Kasbytorpvägen just där en av infarterna till Tegelhagens gård stöter till. Gårdsvägen är helt rak – på ena sidan ses en grindstolpe. Den gamla gränsen låg dock vid åkerkanten på kullens norra sida.

22 Nere i sänkan syns Tegelhagens näktergalskärr till höger och kolonilotter till vänster. Kärret är helt igenvuxet med yviga videbuskar – till gagn för småfåglar att gömma sig i. Kärret för vatten hela året men var tidigare en del av Tegelhagens åkermarker. Väster om kärret har den tidigare åkermarken odlats upp med kolonilotter.

Efter 150 m är man tillbaka vid startpunkten.

E Å

Beskrivning av intressanta lokaler markerade A – O som ligger utanför rundvandringsslingan

På några ställen i texten till rundvandringen hänvisas till dessa platser när man befinner sig i närheten.

A Hålväg – Stigar i sluttningar som nöttis länge utformas efterhand som hålvägar – med en i terrängen nedsänkt profil. Effekten uppstår både genom nötning och vattenerosion. Stigen gick en gång mellan Tegelhagen och Hedvigsdal eller Rosenhill – de närmaste gårdarna mot NV.

B Stentorg – En moränya som har blivit svallad av havsvågor där moränens block delvis blivit avrundade genom rullning.

E Å

C Område med flera fornlämningar. En ganska stor jordhög ligger i Hassellunden. Ytterligare 2 mindre högar kan skönjas i närheten, men ytan är ganska påverkad av närboendes avstjälpta trädgårdsrester. En kort stensträng med stora stenblock kan ses lite längre österut. Intill stigen som går mot SO har en stensättning upptäckts. En stor tall har växt in i den. Längre mot sydost finns en längre stensträng.

D Hässle – Hasselbuskarnas nötter var förr inte en del av allemansrätten – en vante med nötter kunde man dock ta med sig. I närheten ligger ett stort kantigt flyttblock.

E Stenröjd gammal väg här sett mot norr. Det är ett exempel på hur mycket arbete som en gång lagts ner på att röja fram en stig. Till höger skymtar ett ovanligt stort odlingsröse.

F Granithäll med xenoliter. Hällen ligger i ängsmarken och visar flera olika bergartsfragment och olika generationer spricksystem som genomkorsar bergarterna. Den röda skalan är 20 cm.

G Breccia – sönderbruten berggrund där sprickorna fyllts med olika mineral. Block med liknande breccia förekommer också längs Norrviken och tyder på en stor rörelsezon längs Edsviken och Norrviken där den östra sidan vanligen är högre än den västra.

H Utsiktspunkt på östra branten av Kummelberget – man ser Sjöbergs fornborg och Sätträängarna på andra sidan Edsviken.

I Tegelhagen – Flera av de byggnader som fanns när Tegelhagen ännu var ett stort jordbruk kan fortfarande ses. Bl.a. förvaltarbostaden, stallet (bilderna) och ett stort magasin. (Tegelhagen ägs av Sollentuna kommun).

E Å

J Kasbytorp – Flera gamla byggnader kan ses i södra kanten av den uppodlade dalsänkan där Kasbytorp ligger, bl.a. torpstugan, ett stall och en lada (bilden på sista sidan). Kasbytorp ägs av Sollentuna kommun.

K Rådan – Flera byggnader från Rådans tid som storjordbruk vid förrförra sekelskiftet finns kvar. Bl.a en stor ladugård och sädesmagasinet.

L Liten damm som fanns på jordbrukartiden – nu igenvuxen med videbuskar. I bakgrunden skymtar ladugården.

M Rådan – Fler gamla byggnader är bevarade från tiden för internatskolan Almska Stiftelsen, bl.a. skolhuset, lärarbostaden, liksom äppelträden i Almska trädgården.

E Å

N Bäckan vid Rådan har kvar sin naturliga nereroderade och meandrande bäckfåra. Över den går ett par stenvalsbroar. Bäckan mynnar ut genom ett litet delta i Edsviken.

O Silverdal – Gården låg intill landsvägen till Norrland (senare riksväg 13) en gammal mil från Stockholm. Där fanns krog, slakteri, och lanthandel. En kort tid var det också tingsplats. Några husgrunder finns kvar öster om den tidigare landsvägen – som nu är en del av Silverdalsvägen.

Stengrunderna är övertäckta med ett betongskikt.

Naturskyddsföreningen
Sollentuna

Natur – och kulturvandring i Tegelhagsskogen

Naturskyddsföreningen i Sollentuna 2015
Karta, text och bild Herbert Henkel om inget annat anges

Kasbytorp – den ursprungliga platsen för torpet ligger vid dalsänkans södra sida. Torphus, loge och stall från förra seklet finns kvar (L).

Bilder som vänligen ställts till förfogande av Erik Åhman i Tegelhagen är märkta med E Å.

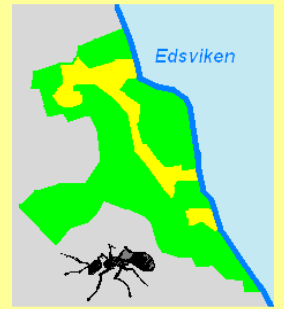
För intresserade av mera detaljer om naturhistoria, kulturhistoria och natur i Tegelhagsskogen hänvisas till en serie rapporter och till Hembygdsföreningens skrifter som finns på Sollentuna bibliotek.

2^a upplagan 2018

Boken om

Tegelhagsskogen

Naturreservat
i södra Sollentuna

Herbert Henkel

2 Kulturhistoria

Naturskyddsföreningen
Sollentuna

(E Å)

2015
Herbert Henkel
Sollentuna

DEL 1 Naturhistoria och natur

I Landskapets utveckling II Landskap och natur III Natur- och kulturvandring i Tegelhagsskogen

2^a upplagan 2018

Boken om

Tegelhagsskogen

Naturreservat
i södra Sollentuna

Herbert Henkel

2 Kulturhistoria

Naturskyddsföreningen
Sollentuna

IV Äldre kulturlämningar i Tegelhagsskogen

Inledning.....	103
Fornlämningar i Tegelhagsskogen.....	105
Edsviken – från farled till havsvik.....	112

V Gränser och gränsrösen

Inledning.....	121
Laga Skifte 1893.....	122
Tegelhagens norra gräns mot Edsviken.....	126
Tegelhagens södra gräns mot Silverdal.....	127
Kasbytorps gräns – Katsverkan N ^o 1.....	129
Gränsen mellan Silverdal och Erfvinge.....	133
Rådans norra gräns mot Erfvinge.....	138
Rådans södra gräns mot Sörentorp.....	142
Resta stenar och rösen som inte hör till någon känd gräns, södra Tegelhagen.....	143
KARTA gränser i södra Tegelhagsskogen.....	147
Resta stenar och rösen som inte hör till någon känd gräns, norra Tegelhagen.....	148
Bilagor	
Rådan nr XXII sök – hur det gick till.....	149
Ingressen till kartan från 1812.....	151
Beskrivning till gränsmärkena kring Katsverkan från 1912.....	152
Beskrivning till gränsrösen utmed norra Rådan gränsen från 1885.....	155

VI Gamla stigar och vägar

KARTA Gamla stigar och vägar i Tegelhagsskogen.....	159
Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen – södra delen.....	160
Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen – norra delen.....	165
Den nordvästra hålvägen vid Tegelhagsskolan.....	170
Stenröjd stig över Hällberget.....	172
Körvägar kring Tegelhagens gård.....	177
Den gamla stigen över Kummelberget.....	181
Den gamla stigen söder om Koloniträdgårdarna och fortsättning till gamla Kasbytorp.....	183
Stenspången till Drakön.....	187

VII Sentida kulturlämningar

KARTA Kulturlämningar i Tegelhagsskogen.....	191
Jordbrukstidens efterlämnade spår i terrängen – kantdiken och odlingsrösen.....	192
Kasbytorp.....	194
Tegelhagen.....	197
Alhem.....	201
Rådan.....	202
Silverdal.....	206
Milgropar, milvärn och mildiken – militärens efterlämnade spår.....	207
Ny Teknik.....	212

VIII Höjdsikt skarta över Tegelhagsskogen

219, 220-221

DEL 2
ISBN 978-91-639-0399-1

DEL 1
ISBN 978-91-639-0427-1

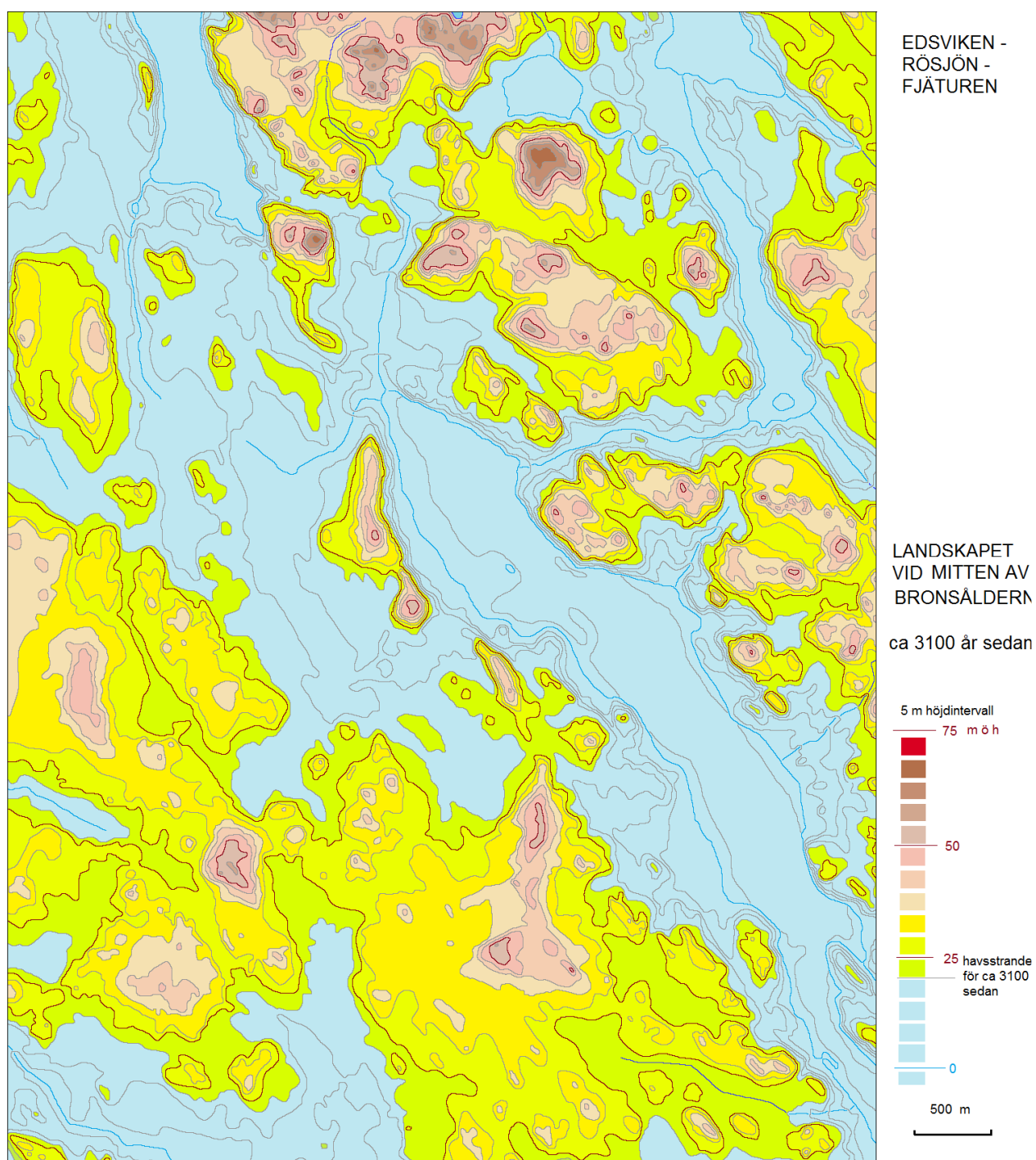

IV ÄLDRE KULTURLÄMNINGAR

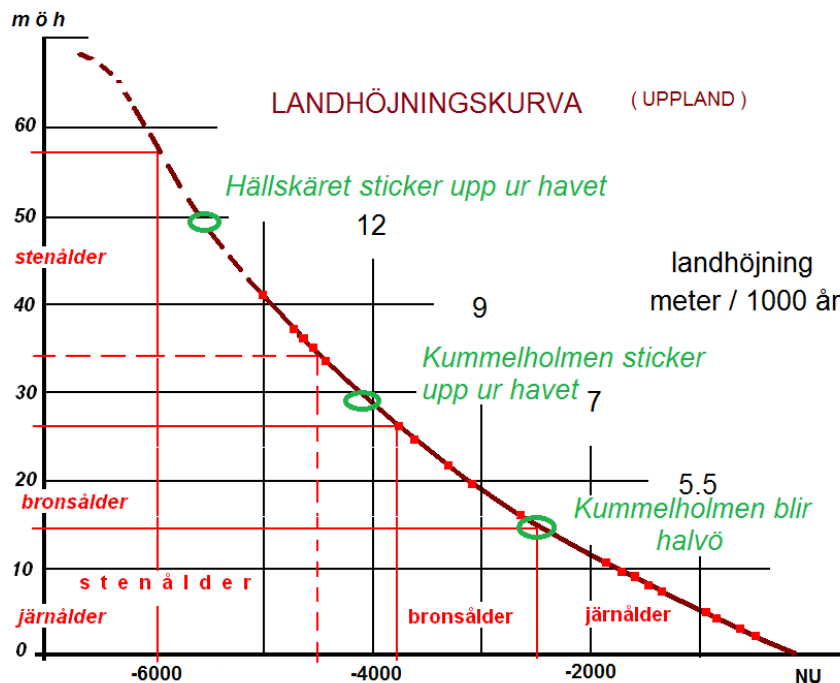
IV ÄLDRE KULTURLÄMNINGAR

Inledning.....	103
Fornlämningar i Tegelhagsskogen.....	105
Edsviken – från farled till havsvik.....	112

Inledning

Förekomsten av fornlämningar hänger ihop med hur landskapet utvecklades genom landhöjningen som pågått sedan istiden upphörde. Fyra kartor på föregående sida illustrerar hur landskapet vid Tegelhagsskogen höjdes ur havet. Marken togs i besittning så snart säkra färskvattentillgångar uppkom t.ex. sjöar som avskildes från havet genom landhöjningen.

I slutet av stenåldern för ca 4500 år sedan var Tegelhagsområdet ett antal steniga skär och holmar i en *ytterskärgård*. De besöktes ibland av säljägare från fastlandet som då låg längre bort i väster. Den lite större ön kallade de kanske *Hällskäret* på sitt dåtida språk. På Hällskärets högsta plats ligger en av fornlämningarna - ett stenröse. Det är oklart om det tillkom redan under stenåldern.

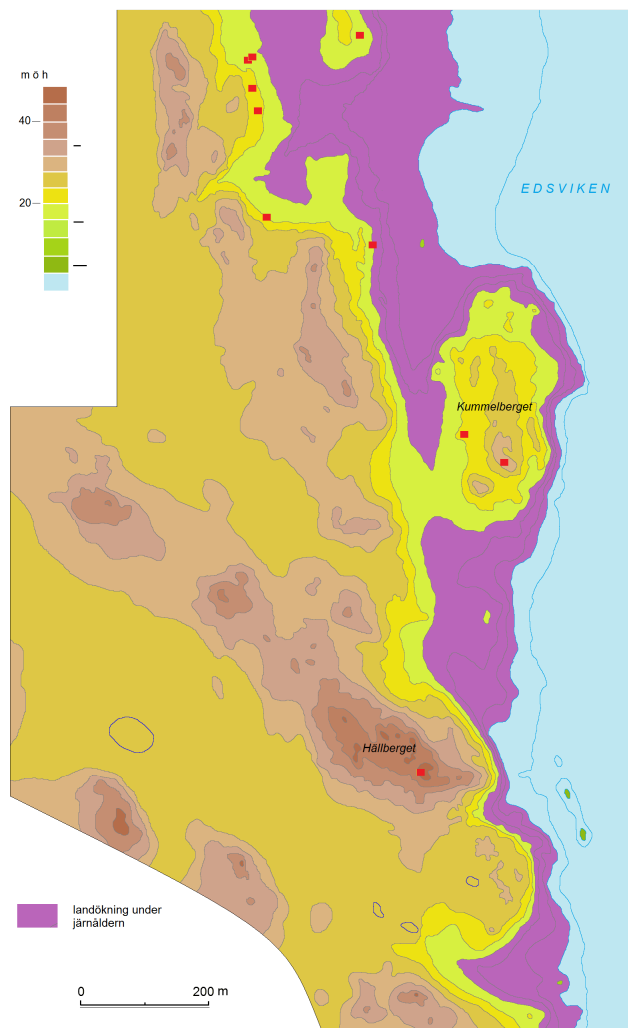
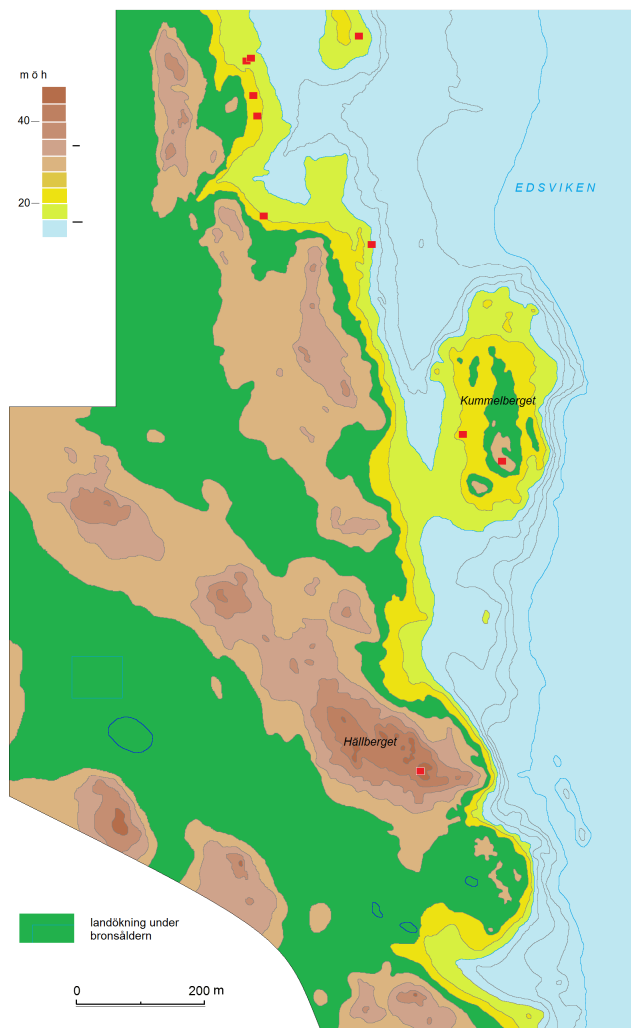
Under hela bronsåldern – tiden från för 4500 till för 2500 sedan växte landytan till. På flera ställen leder det till en dramatisk ökning. Särskilt i sänkan där Hersby och Tureberg nu ligger. Landskapet liknar en *mellanskärgård*. Fram till slutet av bronsåldern låg en holme utanför Tegelhagskusten i väster. På den ligger enstensättning – ett kummel - väl synlig från sjösidan. Folk kanske kallade ön *Kummelholmen*. Mot slutet av bronsåldern var områdena på den västra höjden utmed Edsviken bebodda sedan länge.

När järnåldern började för ca 2500 år sedan fortsatte bosättningarna och spreds närmare stränderna. Landökningen var mindre dramatisk på grund av sluttningen ner till havsstranden – de nya strandnära ytorna - lila (på kartan upptill höger) blev kanske brukade som betesmarker. Nu var också Edsviken etablerad som en av farlederna till det inre av Uppland – en möjlighet som fanns kvar fram till för 1500 år sedan. Ett förrädisk grund *Drakgrundet* hade då dykt upp i Edsviken. Nu är landskapet en *innerskärgård*. En karta som visar landskapet under järnåldern finns på sidan 114.

Medeltiden för ca 800 år sedan – farleden hade upphört och Edsviken hade inte längre förbindelse med det inre av Uppland. Stranden låg ca 4 m högre än i dag. Edsbacka var fortfarande en viktig handelsplats med sjöfart från skärgården in i Edsviken.

Byarna Hersby, Kummelby, Bagare och Skälby (se karta sida 114) var vid medeltiden sedan länge etablerade. De gamla stigarna till järnålderns bygder var antagligen fortfarande i bruk. En helt ny väg hade etablerats – landsvägen till norra Sverige gick genom Sollentuna socken. Utmed den placerades milstenar för varje (gamal) ½ mils avstånd från Stockholm. På 1900-talet blev den riksväg 13. Sollentunas roll som genomfartsområde utökades med järnvägen Norra stambanan och motorvägen E4.

Landökningen är dramatisk och landytan ökar snabbt när marken är flack. Hela det mörkgröna området på kartan till vänster blev i början av bronsåldern på kort tid användbart som betesmark. Under järnåldern blev det lila markerade området på kartan till höger land. I Tegelhagen råkar den största landökningen inträffa på två skilda höjdnivåer. De nu kända fornlämningarna är markerade med röda fyrkanter på kartorna över landökningen.

Kungshögen i Hersby visar att här fanns en rik bygd – just i det område som mot slutet av bronsåldern blev ett väldigt nytt landområde att ta i bruk. Högen ligger alldeles söder om Sollentuna centrum. (foto av *L Akselsson* i *Sollentunaboken* av *Anna-Lisa Nyrröd*).

Fornlämningarna i Tegelhagsskogen

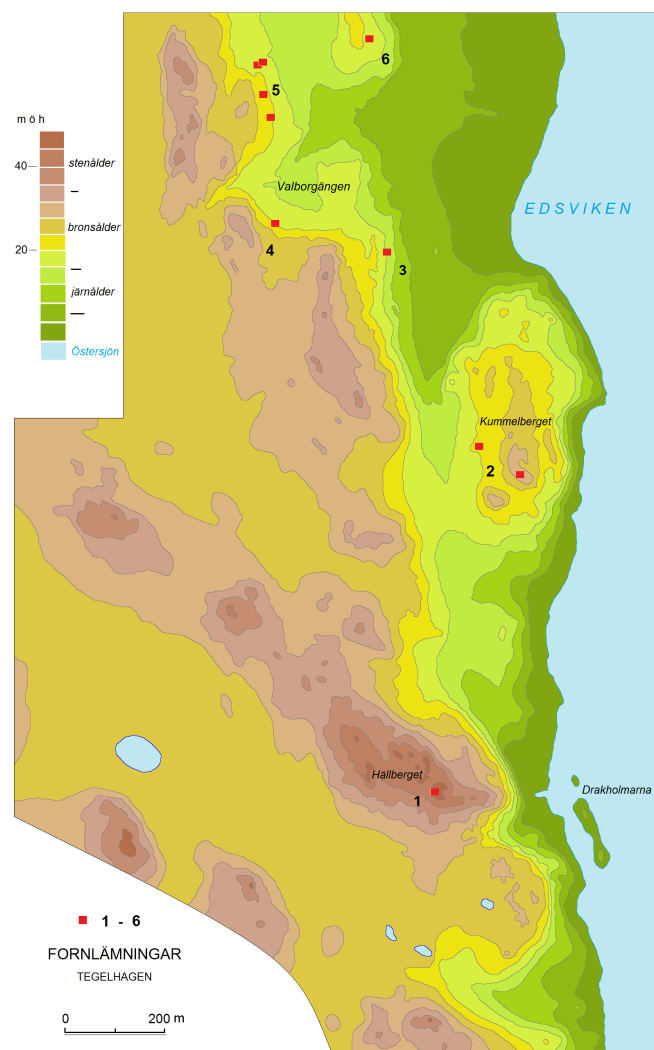
I dag ses bara rester av de gamla kulturbygderna som utspridda små gröna öar i en allt tätare bebyggelse. På dessa öar finns de synliga fornlämningarna – mest *stensättningar* och *gravhögar*. I Tegelhagen hittas fornlämningarna i kanten på de bebyggda områdena och i skogsmarken. Där kan man också hitta rester i form av *stensträngar* av alla de hägnader som under järnåldern antagligen fanns i hela den dåtida bygden.

För Tegelhagsskogen fanns två fornlämningar beskrivna i Riksantikvarieämbetets (RAÄ) register. Längst i norr, vid Harvägen ligger ett litet gravfält med 10 stensättningar som en sydlig utpost till fornbygden vid Kummelby och Hersby. I närheten har det antagligen funnits bosättningar. En av de båda tidigare kända fornlämningarna ligger i närheten söder om Stråkvägen just intill gränsen till villatomterna i Edsviken. Den liknar gravkullarna vid Harvägen. Den andra tidigare kända fornlämningen är stensättningen på toppen av Kummelberget.

Till fornlämningar räknas också gränsrösen som finns i den södra delen av Tegelhagsskogen. Dessa beskrivs i ett separat kapitel. Spår av äldre odlingsytor, förutom odlingsrösen och kantdiken till tidigare åkermark kan också ses, liksom stenröjda stigavsnitt. De gamla stigarna och vägarna dokumenteras i separata kapitel. Nyligen har flera nya fornlämningar upptäckts i Tegelhagsskogen. De redovisas på de följande sidorna med början på Hällberget / Hällskäret längst i söder.

Fornlämningarna som hittats i Tegelhagsskogen är markerade med röda fyrkanter på kartorna över landskapets utveckling och på kartan härintill. Man kan se att stensättningen på Hällskäret tidigast kan ha tillkommit under stenålder för ca 5000 år sedan. Mycket tyder dock på att den är avsevärt yngre. Stensättningen på Kummelberget passar in i mönstret med markering av områden som bebodda intill farlederna i Uppland. De lägre belägna fornlämningarna i norra delen av området kan tidigast ha uppstått mot slutet av bronsåldern för drygt 2500 år sedan. Inga kända boplatser finns i närheten – lämningarna från dessa kan å andra sidan ha odlats bort under århundradena eller vara dolda under marken.

- 1 Stensättning på Hällberget**
- 2 Stensättning och stensträngar på Kummelberget**
- 3 Stor stensamling intill stenröjd stig**
- 4 Stensträng vid Valborgängen**
- 5 Högar och stensträngar söder om Stråkvägen**
- 6 Gravfält vid Harvägen**

Som fornlämning räknas fasta, varaktigt övergivna kulturlämningar som tillkommit före 1850. Dit hör t.ex. forngravar, runstenar, hällristningar, hägnader (stensträngar och stengårdsgårdar), fornåkrar, husgrunder och husterrasser, stenröjda stigar, vägbankar, broar, och gränsrösen. Fornlämningar är skyddade i lag. När de fortfarande är i bruk hamnar de i en juridisk gråzon (t.ex. fornstigar och gränsrösen) - de representerar gamla kulturlämningar men är inte övergivna.

Riksantikvarieämbetet registrerar fornlämningar. Nyupptäckta fornlämningar rapporteras till Länsstyrelsen. Fornlämningar kan elimineras om de först dokumenteras med arkeologiska undersökningar. På det sättet skaffas mera detaljerad information om lämningarna samtidigt som sambandet bryts med landskapet som de är en del av. Ofta visar det sig vid undersökningarna att det finns betydligt fler lämningar dolda under marken i närheten.

Stensättning på toppen av Hällberget

2014 konstaterades att stensamlingen på toppen av Hällberget är en stensättning – och inte ett raserat gränsröse som det också kunde tolkas.

Stensättningen ligger ca 46 meter över havet i en liten grop på Hällbergets topp. Den är ca 3 m i diameter. Flera av de yttre stenarna ser ut att vara hoplagda med kantpassning. (bilden nedtill). Mest mindre stenar och några få större block ingår. En del av stenfyllningen ser ut att ha plockats bort och hamnat i sluttningarna i närheten.

Stenarna är ditlagda ty på en så utsatt plats skulle de ganska små stenarna spolats bort när området befann sig i strandzonen för ca 5 500 år sedan.

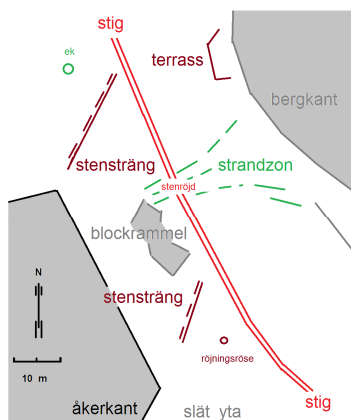

Stensättning och stensträngar på Kummelberget

I Riksantikvarieämbetets databas beskrivs en "stensättning belägen i en liten sänka på toppen av det östra berget i Tegelhagsskogen", dvs på Kummelberget. "Den är närmast kvadratisk 4x4 m och 0.30 m hög och består av en övermossad fyllning av 0.25-0.35 m stora stenar. En tendens finns till kantkedja som är 0.3 m hög och består av något större stenar". Stensättningen är typisk för bronsålder-järnålder och ligger ca 30 m över havet på en väl synlig plats från Edsviken som då var en viktig sjöled till det inre av Uppland.

Nedanför bergets västra sida hittades 2015 två stensträngar, 10 och 30 m långa, med glest lagda ganska stora stenblock. Stensträngarna går i sydvästlig riktning från en gammal stenröjd stig ut mot ängsmarken. Söder om den korta stensträngen ligger ett litet röjningsröse intill en slät yta. Intill bergkanten ser man en terrassformig yta. Lämningarna ligger drygt 20 m över havsnivån och kan tidigast ha tillkommit under sen bronsålder.

Stor stenhög intill en stenröjd stig

Nära 16 m över havet på den västra sidan av sänkan mellan Kummelberget och Tegelhagen går en stenröjd stig. Den är för smal för att vara en körväg från den senare jordbrukartiden. Intill stigen ligger en stor flack stenhög ca 4 m i diameter med mellanstora stenar. Det är ca 20 m till närmaste åkerkant. Det kan vara ett odlingsröse, en ditfraktad stenhög eller en stensättning – i så fall från tidig järnålder.

Stensträng väster om Valborgängen

Vid östra foten av slutningen från berget vid Scouthuset Holken ligger en ca 30 m lång stensträng med glesa lite större stenar. Stensträngen ligger ca 20 m över havsytan och går ett stycke parallellt med ängskanten och böjer sedan av mot bergkanten. En liten slät yta ligger intill på den annars steniga marken som präglats av läget i en strandzon där sten från bergsslutningen samlats.

Stensträngen vid Valborgängens sydvästra sida sett mot sydväst. I bakgrunden till höger skymtar bebyggelsen vid Minkvägen

Fler fornlämningar i nordligaste delen av Tegelhagsskogen

En av fornlämningarna beskrivs i Riksantikvarieämbetets databas som en ”jordkulle, 0,7 m hög och 7 m i diameter. I högens NV del är en grop, ca 1 m stor och 0,25 m djup. Högen är beväxt med gräs och mossa, några nyponbuskar, en gran, en stubbe”. Vid revision 1980 konstateras att den ”saknar klar fornlämningskaraktär och tycks bestå enbart av lera och att läget är egendomligt” utan att utsäga varför det förefaller vara så.

Jordhögen ligger drygt 18 m över havet i en hasseldunge alldeles söder om tomtgränserna till Edsvikens villaområde. Lite längre österut påträffades ytterligare två liknande men mindre högar. En ca 15 m lång stensträng med lite större glest lagda stenblock sträcker sig fram till en bergkant.

Intill dessa lämningar går en stenröjd stig mot sydost nedanför en bergkant. Ca 60 m sydost om jordhögen ses en tydlig stensättning öster intill stigen drygt 20 m över havet. En stor tall har växt in i den. Ca 20 m mot öster ses kanten till tidigare åkermark.

Ytterligare 30 m mot sydost har en stensträng lagts i nordostlig riktning från stigen och bergkanten. Den är ca 30 m lång, ligger drygt 20 m över havet och består av glest lagda ganska stora stenblock och är i det avseendet lik de andra fynden av stensträngar vid Valborgängen och Kummelberget.

(E Å)

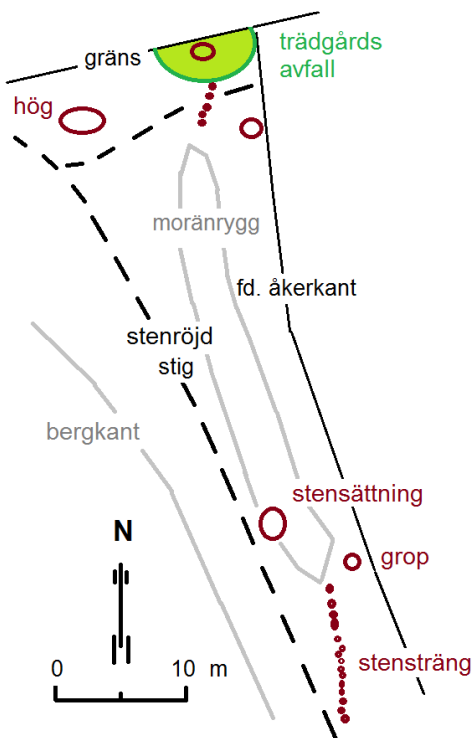
Jordhögen i nordligaste Tegelhagsskogen –sett mot nordost. Edsvikens bebyggelse ses i bakgrunden. Längre mot nordväst finns ytterligare en jordhög och en kort stensträng med grova stenblock – här ses den mot norr.

Mot slutet av stensträngen vidtar ett område där trädgårdsavfall dumpats en längre tid.

Stensättningen på östra sidan intill den stenröjda stigen sett mot nordost. Lite längre söderut intill samma stig ligger en ca 30 m lång stensträng som består av glesa grova block. Här ses den mot syd. Stigen skymtar till höger i bilden.

Intill och över en del av stensträngens södra del har schaktmassor tippats.

Fornlämningsområdet vid Harvägen

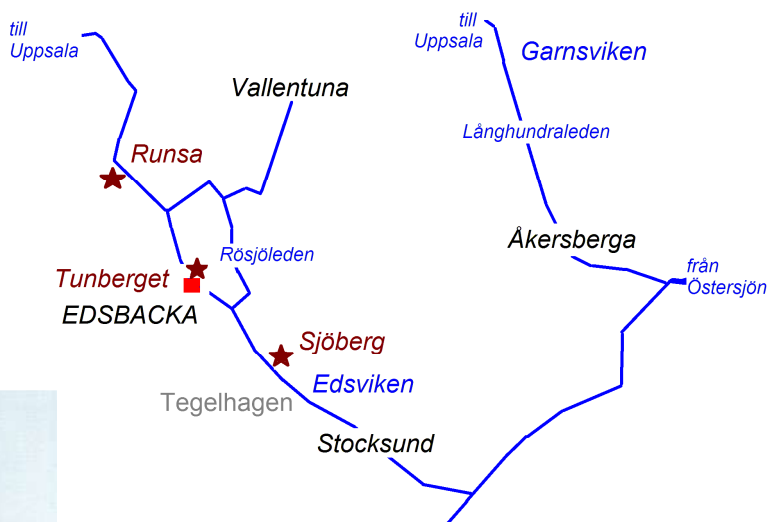
Vid Harvägen i den sydligaste delen av villabebyggelsen i Edsviken finns ett gravfält med 10 stensättningar på ca 18 m över havet. Området har rensats från inväxt hassel med kvarlämnade stubbuketter (som nu skjuter nya skott) och de låga kullarna är därför svåra att upptäcka. Trädgårdsrens dumpas i området. Stensättningarna liknar kullen i norra Tegelhagsskogen som beskrivits ovan. Gravfältet ligger på en utskjutande udde mot Edsviken med sikt långt söderut. Söder om Harvägen bland ekar och hassel står ett stort ensamt stenblock. Intill vägens ses en ca 5 m lång stensträng riktad mot SSV.

Låga gravkullar vid Harvägen. Hassel och annan sly har växt upp igen efter senaste röjningen.

Från sjöled till havsvik

Ända sedan bronsåldern var sjöleder de viktigaste transportvägarna. Edsviken blev efterhand en del av en inner-skärgård som förgrenade sig långt in i Uppland. Kartskissen visar sjölederna österifrån in mot centrala Uppland under järnåldern.

Genom landhöjningen blev sjölederna allt smalare och grundare tills alltför upphörde och inte kunde trafikerats längre. Efter att *Långhundraleden* från Åkersberga via Garnsviken blev ofarbar var *Rösjöleden* en av de sist återstående vattenvägar där man under några hundra år kunde färdas från Östersjön till gamla Uppsala. Utmed leden anlades fornborgar (*Sjöberg*, *Tunberget*, *Runsa*) för att bevaka de som färdades på den.

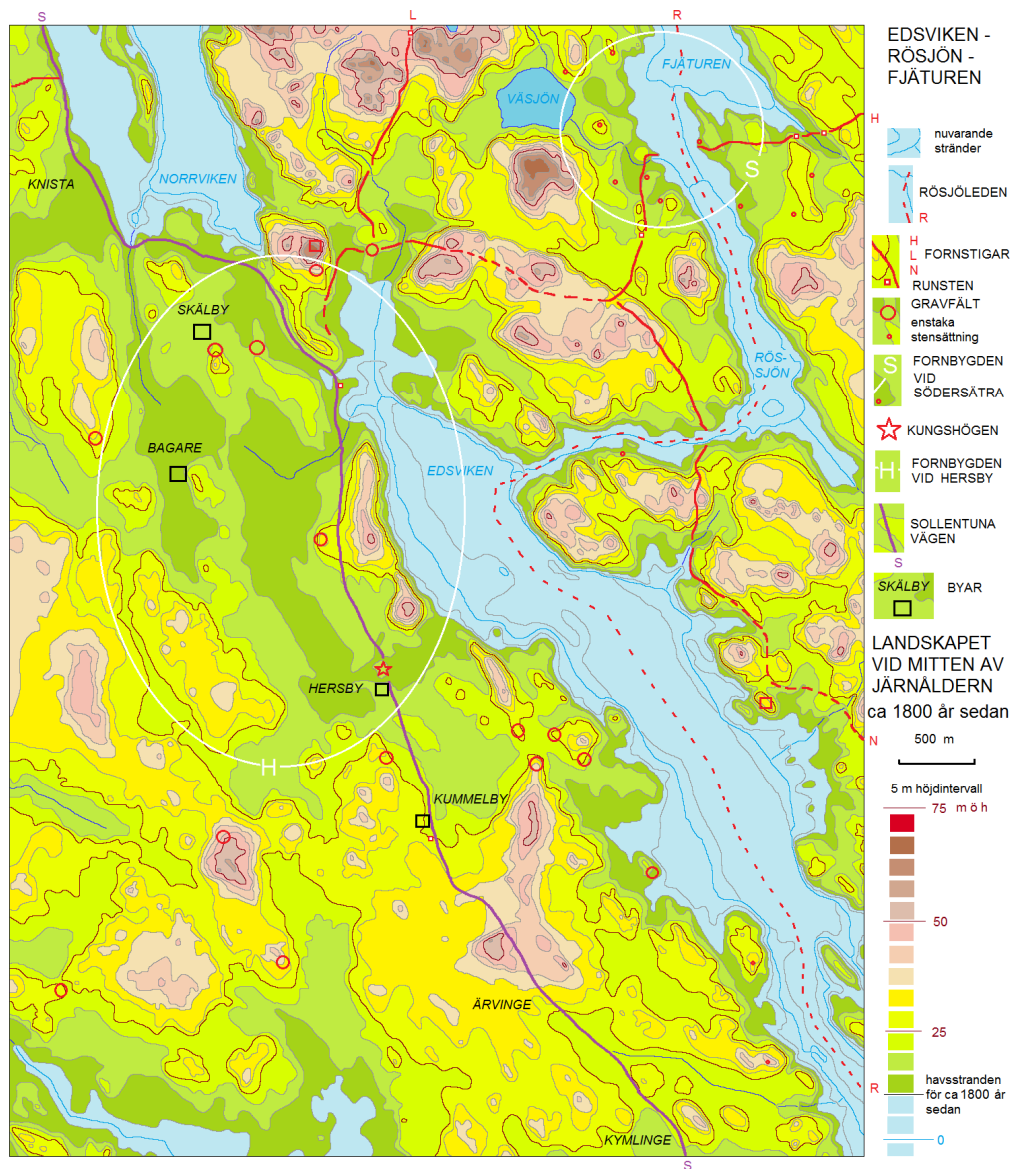

Aifur – en replik av ett mindre vikingatida skepp som var anpassad för passage av grunda farvatten. Här på sjön Norrviken i samband med aktiviteter under kulturhuvudstadsåret 1998. (Skeppare var Anders Boberg, senare ordförande för Sollentuna Hembygdsförening). (S J).

Utsikt från fornborgen i Sjöberg mot söder med strandslutningen vid Tegelhagen i bakgrunden. Under tidig järnålder låg stranden ca 10 m högre upp i terrängen som kartan på nästa sida visar

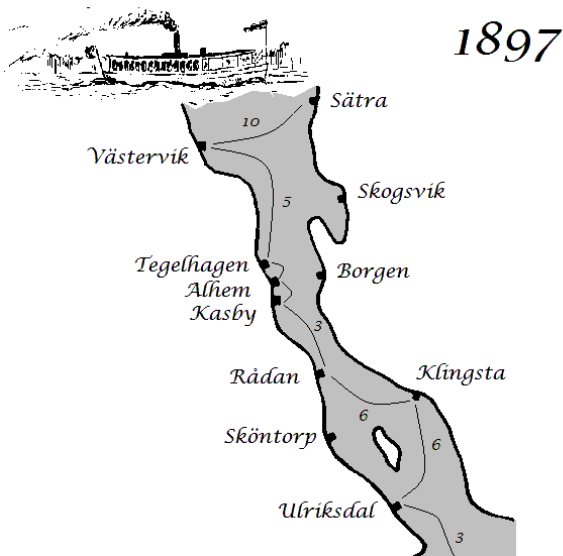
I centrala Sollentuna ökade landytan avsevärt under en kort period från 2500 till 1500 år sedan i tidig järnålder. Det blev grunden till den fortsatta utvecklingen under järnåldern med fornbygden kring Hersby och in i medeltiden då byarna Skälby, Bagare och Hersby var etablerade. Mellan järnålders olika fornbygder fanns stigar genom skogsmarkerna. Flera sammanstrålade (eller utgick) från Edsbacka. Långbroleden (L) mot norr till Skälhamra bygden, Hagbyleden (H) mot nordost till Täbybygden, Norraleden (N) mot sydost till Danderydsbygden. (Markeringarna L R H N och S ses vid kartkanten). Det fanns också en led mot söder och en mot väst norr om Ravalen. Längs de forntida lederna sattes runstenar för att markera olika revir och annonsera att de tongivande släktena var kristna. (Tegelhagen ligger i kartans nedre högra hörn).

Vägen söderut övergick efterhand i Sollentunavägens (S) föregångare som landförbindelse mellan Stockholm och Uppsala. Rösjöleden upphörde att vara farbar för ca 1500 år sedan och då kanske man baxade fartygen över landtungan mellan Edsviken och Norrviken under en kortare tid – något som illustreras i Sollentuna kommuns vapen (men att släpa båtar på stockar var nog inte särskilt praktiskt).

Edsviken förblev en viktig sjöväg in i Uppland och omvänt – en viktig försörjningsväg till det växande Stockholm och Edsbacka marknad som länge konkurrerade med Stockholm som viktig handelsplats.

Långt in på 1900-talet var landsvägar försedda med otaliga grindar för att hålla boskapen på sina rätta platser. Det var också en viktig anledning till att järnvägar gynnades. På sjön var det fritt från sådana hinder. Därför fortsatte fartygstrafiken och ökade så att den vid det förrförra sekelskiftet kring 1900 bedrevs med ångfartyg i reguljär trafik mellan bryggorna i Edsviken och Stallmästargården Stockholm.

Vid den tiden hade förmögna stockholmare sommarbostäder utmed Edsviken. Ibland i tidigare torparstugor men också i pampigare nybyggen. Några flyttade helt från stan och lät uppföra hus med närmast slottlika dimensioner, som vid Tegelhagen.

Vid Rådan fanns flickskolan med tillhörande lantbruk som viktig angoringsplats för båttrafiken.

21.

Stallmästaregården—Ulriksdal—Kasby—Tegelhagen.

Ångslopen **Brunnsviken.**
Kapten **G. Johansson.**

Tilläggsplats: *Stallmästaregårdens världshus* vid Brunnsviken.

HÖGSOMMARTURER.

Från Stallmästaregården		Till Stallmästaregården	
Till Kasby:		Från Kasby:	
Söknedagar kl. 8 och 10 f. m. samt 2, 4, 6, 8 och 10 e. m.		Söknedagar kl. 7 och 9 f. m. samt 1, 5, 7 och 9 e. m., anlöpande Ulrik dal 15 minuter senare.	
Helgdagar kl. 10 och 12 f. m. samt 2, 4, 6, 8 och 10 e. m.		Helgdagar kl. 9 och 11 f. m. samt 1, 5, 7 och 9 e. m., anlöpande Ulrik dal 15 minuter senare.	
Till Sättra:		Från Sättra:	
Söknedagar kl. 8 f. m. samt 2 och 8 e. m.		Söknedagar kl. 8,45 f. m. samt 2,45 och 8,45 e. m.	

Brygger som anlöpas	Biljettpris	Tid för gången	
		Tim.	min.
Karlsberg	0,15	—	3
Kräftriket	—	—	4
Frescati (Djurgårds- el. Lilla)	0,25	—	9
Gustafsberg	—	—	10
Haga slott	—	—	12
Bergslund (Bergianska trädgården)	—	—	14
Tivoli	—	—	16
Fridhem	—	—	18
Åkistan	—	—	20
Bernhardsberg	—	—	23
Stockby	—	—	28
Stocksundsbro	—	—	30
Sveden	0,35	—	33
Mörby	—	—	35
Kjefvinge	—	—	37
Ulriksdals världshus	—	—	40
Ulriksdals slott	—	—	43
Nora	—	—	49
Rådan	—	—	55
Kasby	—	—	58
Alhem	—	—	59
Tegelhagen	—	1	—
Västervik	—	1	5
Sättra	—	1	10

Anm. För barn emellan 3 och 12 år 15 öres afgift oberoende af väglängden.

I förening med förestående turer afgår omnibus från *Vallingsö* (f. d. Åbo Fredrika kyrkplan) en kvarts timme före Ångslopens afgångstid från Stallmästaregården och återvänder till staden vid Ångslopens framkomst till Stallmästaregården. Afgift 25 öre.

ÅNGBÅTSFART

— mellan —

Stockholm,

Lidingö bro,

Stocksund,

Ulriksdal,

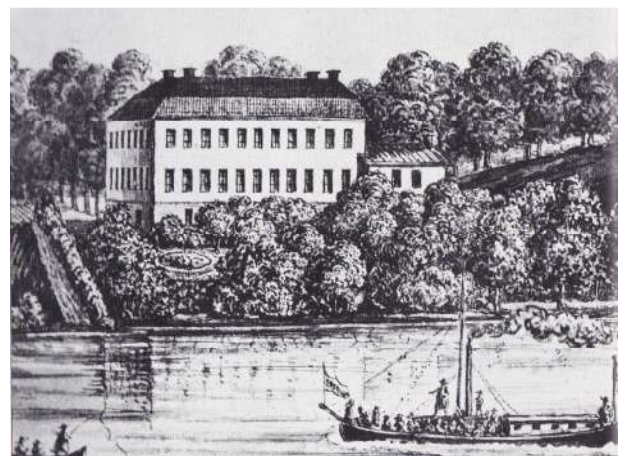
Nora brygga

och

Edsberg.

	Afgångstider	
	Från Stockholm	Från Edsberg
Alla Söckendagar	kl. 3,0 e.m.	kl. 7,50 f.m.
Dessutom Onsdagar och Lördagar	- 9,15 "	- 7,50 e.m.
	- 9,0 f.m.	- 6,50 f.m.
Sön- och Helgdagar	{ - 1,0 e.m.	{ - 11,0 "
	- 10,15 "	- 8,30 e.m.

Flera bolag trafikerade Edsviken från och till olika bryggor och mellan bryggor tvärs över viken. Den svartvita bilden visar en ångskuta från 1860-talet i Edsviken nedanför Edsbergs slott (UB).

En tidstypisk bild från 1879. Ångfartyget lägger till vid bryggan snett emot Edsbergs slott. Röken ur skorstenen var viktig – den visar den nya teknikens kraft. I förgrunden drar en bondmora kon till mjölkning. I bakgrunden skymtar finare folk nedanför slottet. Andra färdas på Edsviken med enklare skutor. (*Litografi av A. Nay 1879 i Upplands herregårdar*).

Inför kungens besök i Sollentuna 2004 rustades flera bryggor upp så att fartyg kunde lägga till – bland annat den vid Rådan som nu fick heta Silverdal. En frälsarkrans är på plats i fall någon skulle hamna i sjön. Majestätet färdades med båt mellan Silverdal och Edsberg under sitt besök i Sollentuna.

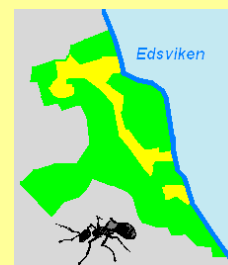
När den reguljära båttrafiken på Edsviken upphörde förföll bryggorna. Rester av dem kan ses vid stranden nedanför Kasby (övre bilden, där den piffats upp med bänkar och staket) och Tegelhagen (nedre bilden). Östersjön kan dock ännu i dag nå från Edsviken. Efter nyttotrafiken tog fritidsbåtar över och fyller nu flera hamnar och uppläggningsplatser.

Någon enstaka fästögla i järn kan hittas på strandstenarna vid nu övergivna tilläggsplatser som här vid Kasbytorp.

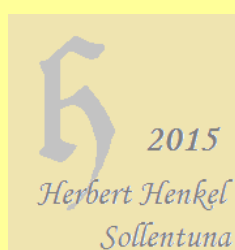

Edsviken är 2015 fortfarande en farled. Grunden är därför utsatta med regelrätta sjömärken och ibland dessutom med trevliga hemmabyggen. På vintern får skinnare samsas med älgen på isen.

V

GRÄNSER OCH GRÄNSRÖSEN

V

GRÄNSER OCH GRÄNSRÖSEN

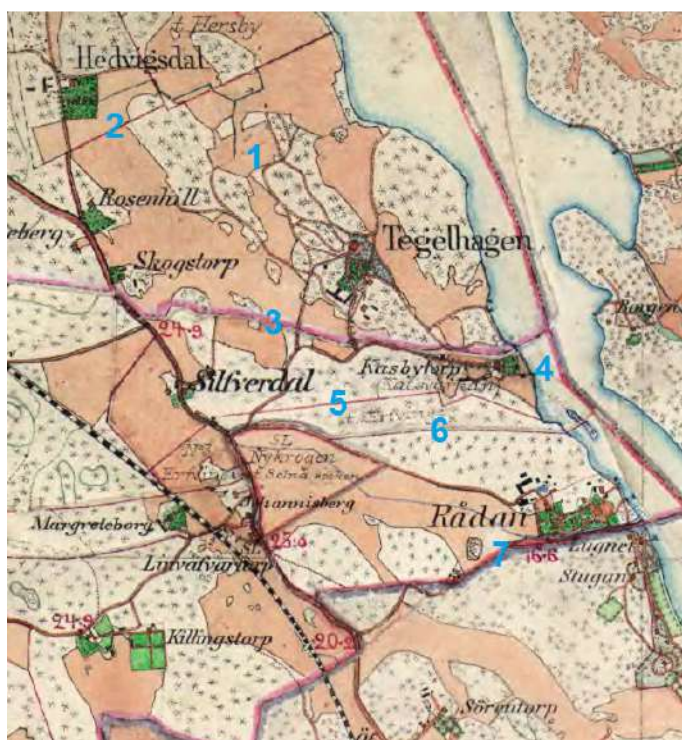
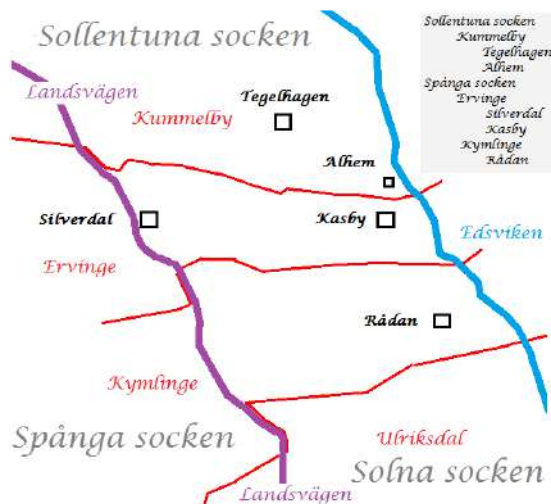
Inledning.....	121
Laga Skifte 1893.....	122
Tegelhagens norra gräns mot Edsviken.....	126
Tegelhagens södra gräns mot Silverdal.....	127
Kasbytorps gräns – Katsverkan N ^o 1.....	129
Gränsen mellan Silfverdal och Erfvinge.....	133
Rådans norra gräns mot Erfvinge.....	138
Rådans södra gräns mot Sörentorp.....	142
Resta stenar och rösen som inte hör till någon känd gräns, södra Tegelhagen.....	143
KARTA gränser i södra Tegelhogsskogen.....	147
Resta stenar och rösen som inte hör till någon känd gräns, norra Tegelhagen.....	148
Bilagor	
Rådan nr XXII sök – hur det gick till.....	149
Ingressen till kartan från 1812.....	151
Beskrivning till gränsmärkena kring Katsverkan från 1912.....	152
Beskrivning till gränsrösen utmed norra Rådan gränsen från 1885.....	155

Inledning

Redan i början på 1600-talet var by- socken- och häradsgårder i Sollentuna markerade i terrängen med gränsrösen. I Tegelhagsskogen gick sockengränsen mellan Sollentuna och Spånga socken. Edsviken var häradsgårdsgräns mellan Danderyds skeppslag och Sollentuna härad. I södra Sollentuna låg byarna *Hersby* och *Kummelby*. Tegelhagen och Alhem hörde till Kummelby. I östra delen av Spånga socken och väster om landsvägen till Stockholm låg byarna *Ervinge* och *Kymlinge*. Kasby och Silverdal hörde till Ervinge och Rådan till Kymlinge.

Byarna hade genom gammal hävd tillgång till fiske och sjöfart på Edsviken. Därför hade både Ervinge och Kymlinge en smal landremsa helt fram till Edsviken. Kasby kom dock med tiden att tillhöra Ulriksdal. Den naturliga vägen till Edsviken genom dalsänkan där Kasby ligger blockerades då av ägor i en annan socken. På kartan ses bygränserna så som de såg ut på den Häradsekonomiska kartan från 1902.

De gamla sockengränserna blev så småningom kommun-gränser. Spånga införlivades med Stockholm medan Silverdal, Kasby och Rådan hamnade i Sollentuna kommun.

På den Häradsekonomiska kartan från 1092 ser man många gränser mellan Tegelhagen och Rådan. Efterforskning bland historiska kartor på Lantmäteriverket och i Sollentuna kommuns arkiv gav fler ledtrådar och det visade sig efter idogt rösespanande att det också fanns fler gränsmarkeringar än den enda som var utsatt på orienteringskartan över Tegelhagsskogen från det tidiga 1990-talet.

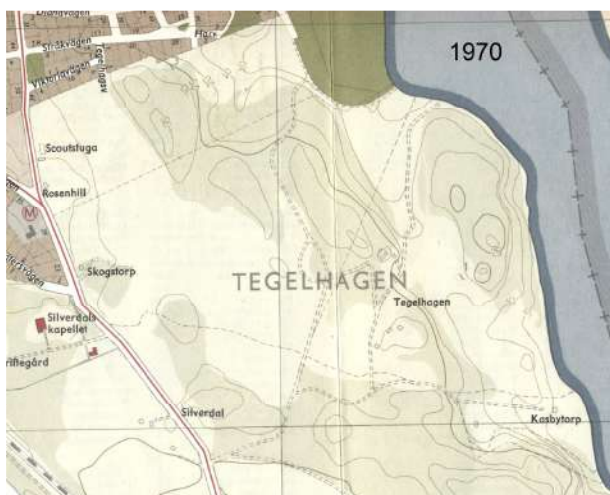
Kartor som använts som underlag till rösespaningen är från: 1812 över Edsbergs Säteri, 1885 över Rådan, 1893 Laga Skifte, 1902 Häradsekonomiska kartan, 1912 över Katsverkan, och 1970 över Sollentuna kommuns södra del.

Gränserna och de markeringar som hittats i terrängen beskrivs i den ordning som de blå siffrorna på Häradsekonomiska kartan härintill visar.

Tegelhagsområdet var länge en del av Svea Livgardets militära övningsområde. Där har det grävts värn i marken, rests små stenmurar och förmodligen också rests stenblock att ta skydd bakom och djupa körspår är kvar i marken. Den senaste tidens daghemsverksamhet har också satt sina spår – det finns ställen där de flesta stenar vänts och flyttats omkring. I de bebyggda områdena är alla eventuella gränsrösen bortschaktade eller utbytta mot mera moderna markeringar till tomtgränser. På den obebyggda marken där gränsrösen fanns kvar var mittstenen ibland vält. En stor ask har hunnit växa in ett av de större kringmurade rösen. Gränsmarkeringar som tillkommit före 1850 räknas som fornlämningar.

På de äldre kartorna finns ofta en kort beskrivning av gränsrösen. Ibland beskrivs bredd och höjd på hjärtstenen. På kartan över Rådan skiljer man mellan *kringskolade* och *kringmurade* rösen, vilket visade sig betyda att den resta mittstenen omges av några mindre stenar eller placerats på en kallmurad sockel. Andra begrepp som förekommer är: *rån*, *rör*, och *röse* som avser gränsrösen, *råsten*, *hjärtsten*, och *vise* som avser mittstenen i röset, och *rågång* som avser sträckan man går mellan rån.

Laga Skifte 1893

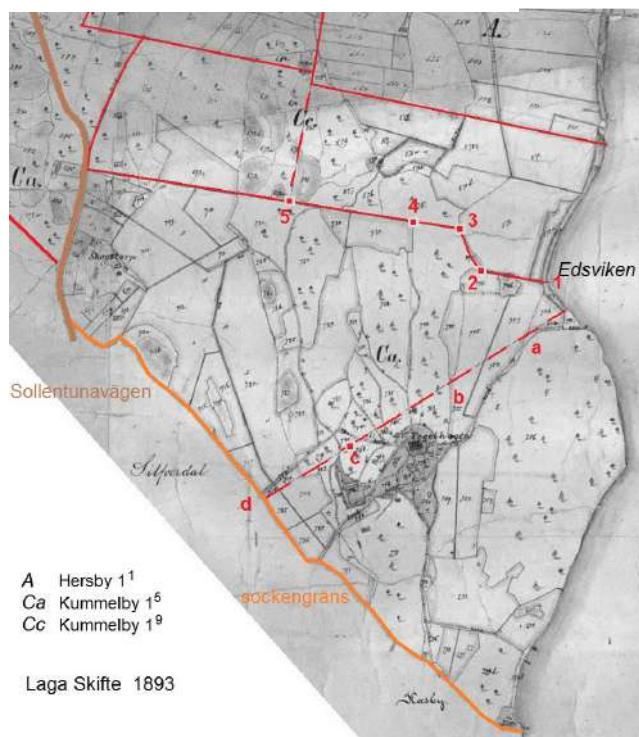
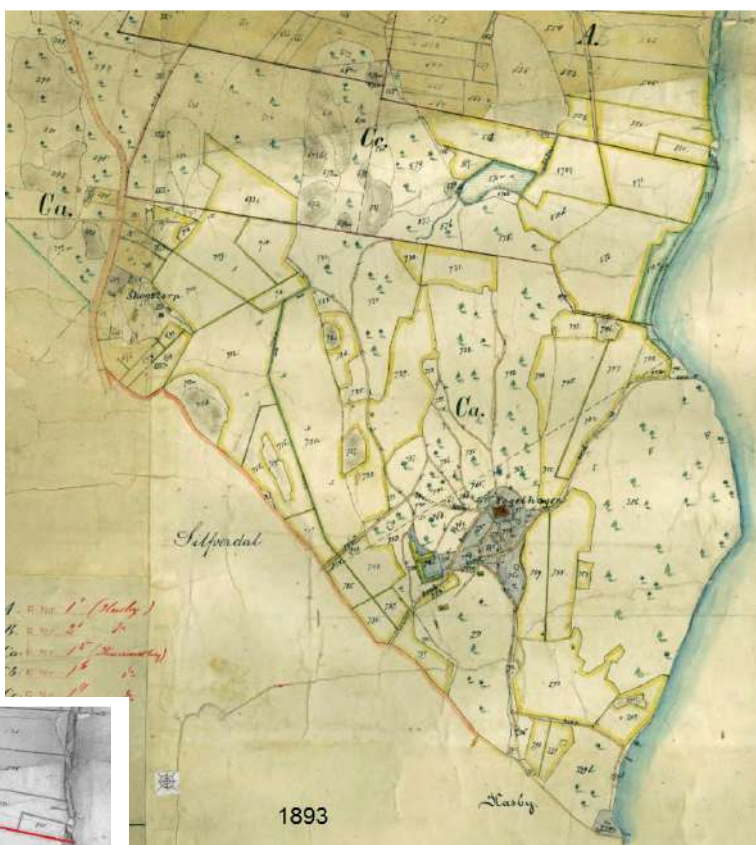
På kartan över Sollentuna kommun från 1970 – den första med höjdkurvor på – ses de då rådande gränserna i Tegelhagen som grå streckade linjer. Den gamla oregelbundna sockengränsen i söder kan ses, liksom gränserna runt Kasbytorp.

Gränserna som kan ses i den norra delen söder om bebyggelsen i Edsvikens villaområde som går från Edsvikens strand mot SV till Sollentuna-vägen och mot SSV till infartsvägen till Tegelhagen vid sockengränsen saknas på häradsekonomiska kartan från 1902. Efterforskningar bland lantmäteriets historiska kartor visade att de båda gränserna finns på en karta över **Laga Skifte** för Kummelby och Hersby **1893**. Det är troligt att dessa gränser också markerats i terrängen – särskilt som den norra också avgränsade tidigare åkerytor vid Valborg-ängen.

Genom att överföra de båda gränserna till en orienteringskarta med hjälp av gemensamma igenkännbara punkter kunde de sedan mätas upp i terrängen. Bara på ett par ställen kunde troliga gränsmarkeringar upptäckas.

På kartan från 1893 ser man Sollentunavägen som ett orange band i väster. Mot SV avslutas kartan mot den tidigare gränsen mellan Sollentuna och Spånga socken med en röd linje. *Silverdal* och *Kasby* tillhörde Spånga socken.

Kartans gula linjer avgränsar jordbruksmarken. Hällmarker har en ljusgrå toning och skogsområden är markerade med trädsymboler.

Alla avgränsade små ytor är numrerade som underlag för en uppskattning av markens värde.

Tegelhagens gård och Skogstorp är bebyggda och kring Tegelhagen ses ett finförgrenat nät med brukningsvägar till de olika åkermarkerna.

Beteckningarna på området som ingår i Laga Skiftet avser Hersby 1¹(A), Kummelby 1⁵ (Ca) och Kummelby 1⁹ (Cc). Den norra gränsen till område Cc är fortfarande i bruk – mot den gränsar villafastigheterna i södra Edsviken.

Gränsen mellan fastigheterna Kummelby 1⁵ och 1⁹.

Från Edsvikens strand (1 på kartan på föregående sida) följs ett åkerdike fram till bergkanten vid (2). Området är påverkat av senare vägbyggen och båtupplaget. Vid stranden hittades ingen markering. Vid (2) är gränsen markerad några meter utanför åkerhörnet. Där ligger ett stort flyttblock. Gränsen böjer härifrån av mot NV och är lite oregelbunden – den följer en bergkant till gränshörnet (3). Platsen ligger intill det ännu synliga kantdiket till den tidigare åker alldeles väster om vägen som går runt båtupplaget. Här kunde man ju förvänta sig en markering – men inga spår upptäcktes. Från gränshörnet (3) går gränsen uppför en höjd rakt mot SV till Sollentunavägen och tvärs över det som nu är Valborgängen. Där gränsen når en brukningsväg just öster om ängen finns en sockel till ett gränsröse (4). Mittstenen ligger någon meter vid sidan. Gränslinjen går sedan ett kort stycke utmed den tidigare åkerkanten där Tegelhagsbäcken kommer fram ur skogen, går sedan över höjden i SV till en punkt där en gränslinje tillstöter från nordväst (5). Här är det läge för en markering – men inget kunde hittas som påminner om ett gränsröse – utom några spridda stenar.

1. En liten bäck rinner ut i Edsviken där det tidigare fanns ett åkerdike. Gränsen börjar vid stranden i bakgrunden.

2. På kartan från 1893 ligger gränshörnet (2) några meter väster om åkerhörnet som kan ses på bilden – ungefär vid det stora stenblocket i bakgrunden och bilden nedan.

3. I hasseldungen alldeles väster om vägen kring båtupplagsplatsen kan den gamla åkerkanten fortfarande ses. Vid läget för gränshörnet fanns ingen markering och inga spridda stenblock som kunde ha varit ett gränsröse.

4. I den östra kanten på Valborgängen ligger ett stort stenblock. Mellan detta och skogskanten har en brukningsväg gått. Platsen är typisk för placering av gränsrösen.

Intill brukningsvägen på dess östra sida ligger 4 stenblock som kan vara en del av ett gränsröse. Stenblocket till höger kan ha varit mittstenen.

Gränslinjen går till vänster om det stora stenblocket tvärs över Valborgängen till höjden mitt i bakgrunden. På kartan från 1893 ser man att åkermarken som hörde till Tegelhagen upphör längs gränsen.

5. På höjden tillstöter en gräns från nordväst på kartan från 1893. Punkten ligger i sänkan mellan berghällar. Några mellanstora stenblock i en annars stenfri yta kan ha varit en markering av den gränspunkten.

Gränsen som går genom fastigheten Kummelby 1⁵.

Anledningen är oklar varför det finns en gräns här som så sent som 1970 kunde ses på kommunkartan – den ligger ju helt inom fastigheten Kummelby 1⁵. Från Edsvikens strand i södra delen av badplatsen går gränsen rakt mot SSV och ansluter till den tidigare sockengränsen strax öster om infartsvägen till Tegelhagen. Gränslinjen tangerar kanten på odlingsmarken söder om badplatsen (**a** på kartan på sidan 2), tvärrar ängsmarken för att vid foten av berghöjden åter gå en kort sträcka utmed en tidigare åkerkant. Just i vinkeln ligger ett stenblock (**b**). Gränslinjen går över höjdryggen där inga markeringar kunde spåras och passerar norr om Tegelhagens gård. På en liten slät berghäll ligger några stenar utspridda inom 2 meter från gränslinjen som skulle kunna ha varit ett gränsröse (**c**). Vid den tidigare sockengränsen kunde inga markeringar upptäckas.

b. I bakgrunden tangerar gränslinjen den tidigare åkerkanten. I förgrunden ses ett litet hak i åkerkanten och ett större stenblock. Dessa avsnitt av den tidigare åkerkanten ligger på gränslinjen.

c. På kanten av en liten slät berghäll alldeles intill infartsvägen till Tegelhagen ligger några spridda stenblock. Ett bra läge för en gränsmarkering. En av dessa stenar är större. Tillsammans kan de ha varit en markering av gränsen som just går över hällens västra udde.

Tegelhagens norra gräns mot Edsviken

Gränsen som kan ses på Häradskartan från 1902 mellan Hedvigsdal och Tegelhagen är numera försedd med staket och inga gamla gränsmarkeringar kan ses.

1. Den utskjutande berghällen kan ha hyst en gränsmarkering en gång – ett väl synligt läge.

2. Nya rösen tillkommer ibland – här med cement och asfaltrester på en hög med natursten.

Gränsen ses ca 2 m bort i bakgrunden.

3. Det moderna sättet att markera gränser nöjer sig med vinkeljärn.

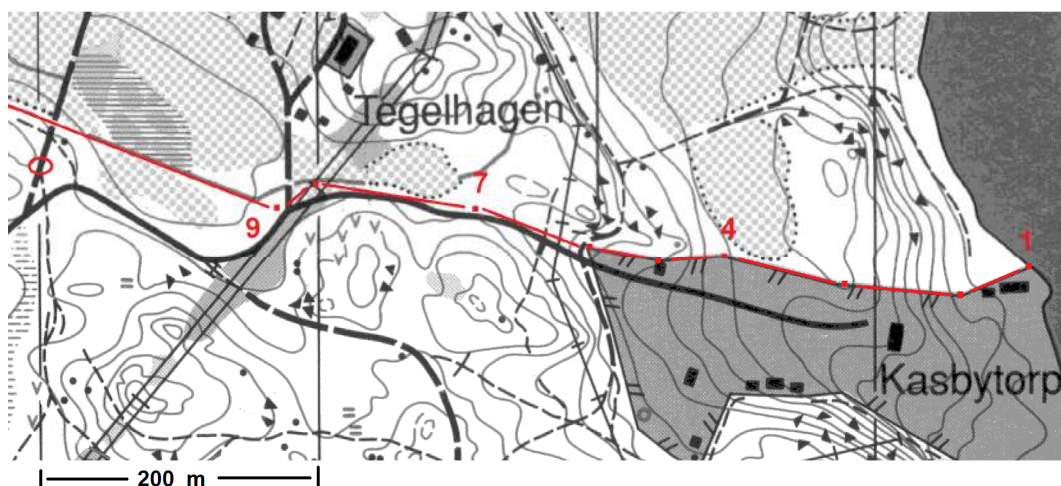
Tegelhagens södra gräns mot Erfwinge

Gränsen var också en gång sockengräns mellan Sollentuna och Spånga. Gränsen ses på kartan från 1812 där det anges i söder: *På Denne Sydan Gräntza Erfwinge ägor*. I östra delen anges *Kaswärkän – Torp till Erfwinge*. Där ses nr 50 – ett 5-stena rör vid gränsen längst i väster nära Edsviken. I väster anges *Landswägen till Stockholm* intill *SkogsTorpet*. Lite mot öster visas nr 51 ett 5-stena rör. De odlade markerna sydöst om *Tegelhagen* är indelade i tegar och vid Edsviken ses en ängsmark. De olika brukningsenheterna är numrerade och på skogsmarken finns antecknat *Skog med god Timber bewäxt*.

Den gamla gränsen har bevarats och senare försetts med fler gränsrösen i samband med avstyckningen av Katsverkan / Kasbytorp. Till kartan från 1912 (nedan) finns en förteckning över alla gränsmarkeringar med mått på hjärtstenens längd och bredd och hur mycket den sågs sticka upp över marken. De flesta av dessa rösen har förstörts i samband med att stängsel sattes upp kring Kasbytorps mark. Stenarna har använts till stolphål, på några ställen kan ett röse fortfarande ses. Rösen är markerade med fyrkanter och har numrerats från 1 vid Edsvikens strand till 9 vid infarten till Tegelhagens gård.

Nr 2 på kartan är det gränshörn som givits nr 50 på kartan från 1812 (ovan). På sträckan till nr 51 finns många hörnpunkter. Infarten till Tegelhagen är inte med på kartan från 1812. På kartan från 1902 ses den gå norrut från Kasbytorpsvägen. Där står en grindstolpe (röda ringen på kartan) som hittades avstjälpt och senare placerats intill vägen, men söder om gränsen. Hörnpunkterna 1 – 6 blev markerade med rösen i samband med avstyckningen av Katsverkan där de beskrivs närmare. De enda gränsmärken utöver dessa som hittats är nr 7 vid ett dikeshörn strax väster om Kasbytorps nordvästra hörn och en rest sten 9 vid vägskalet till Tegelhagens gård. Vid gränsböjen mellan 7 och 9 fanns säkert en gång en markering som nu antagligen är bortgrävd.

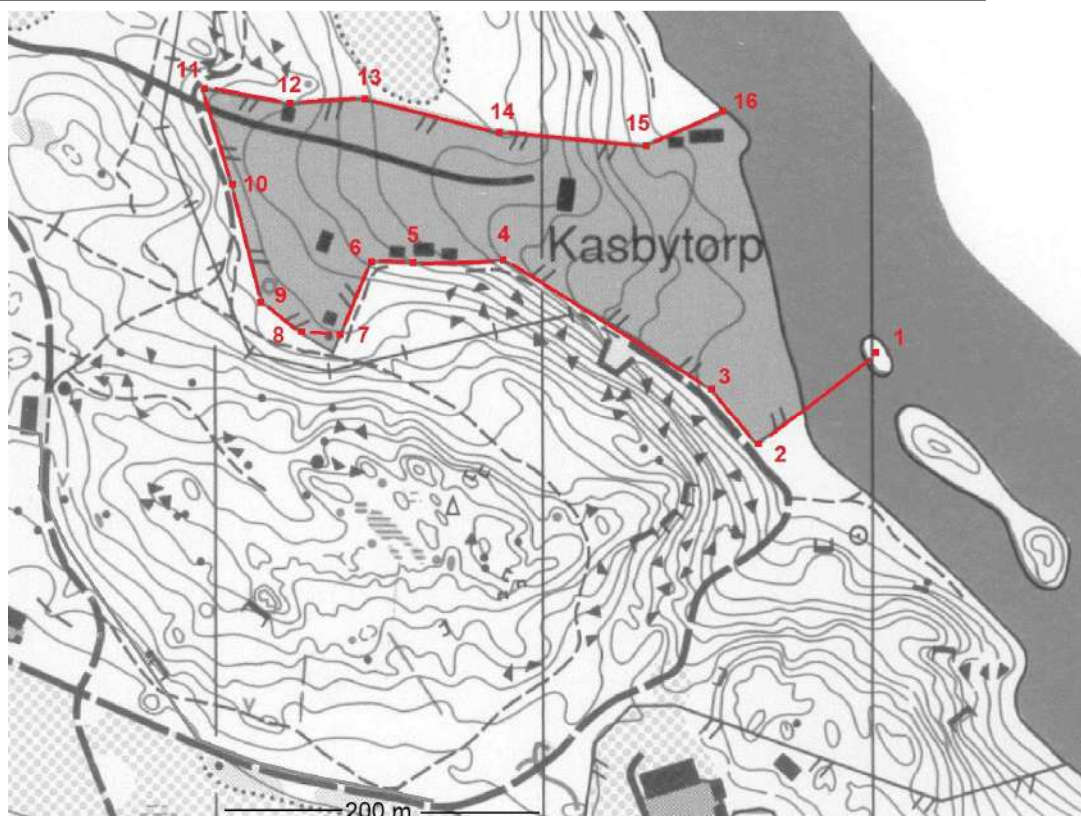
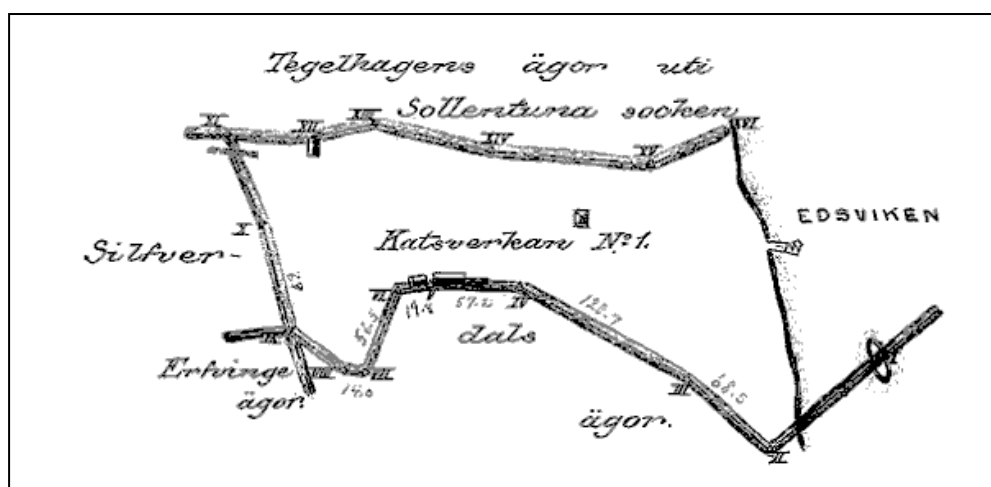
7. Gänsröse intill Kasbytorpsvägen just där den tidigare odlade marken har sitt sydöstra hörn i form av ett kantdike.

Sten som rests vid vägskalet på Kasbytorpsvägen och vägen till Tegelhagen (som ses i bakgrunden) där gränsen till Erfvinge gör en riktningsändring. Pilen pekar mot Kasbytorp. Stenen har grävts upp i samband med ledningsdragningar i området, men har placerats nära rätt gränshörn.

Avstyckningen av **Katsverkan Nr 1** kring Kasbytorp mellan Tegelhagens, Silfverdals och Erfvinges ägor finns beskriven i ett långt protokoll från en **rågångsförättning** 1912 som upprättades mellan berörda parter och Lantmäteriverket. De 16 gränsmarkeringarna som förelåg beskrivs mycket detaljerat i en flera sidor lång handskriven text. Den börjar med nr I, röset på holmen i Edsviken, fortsätter sedan mot nordväst och söder om den dåtida odlingsmarken, till det gamla gränsröset nr IX. Det beskrivs som **Stor och dominerande reser sig hjärtstenen på den punkt där Erfvinge ägor stöta intill**. Gränsen går sedan norrut, för att vända mot öster vid röse XI och sluta vid Edsvikens strand med röse XVI. (En kopia av beskrivningen finns i bilagan). Avstyckningen gör att Silfverdals ägor blir uppdelat i två områden.

Röset IX har drabbats av ett inväxande och sedan stormfällt träd och ses nu som en stenhög med en vält stubbe i. Mellan hörnen VII och VIII i sydvästra hörnet har Kasbytorp utvidgat sin mark i en spets mot söder som inte är med i avstyckningen. Bara några få rester finns kvar av de beskrivna rösen, där hjärtstenarna redan 1912 noterades bara sticka upp några få decimeter över marken.

1. På den lilla holmen hittades inte det omtalade röset – men några stora stenblock som avviker från öns grus. Kring stränderna har stora mängder stenblock lagts som erosionsskydd. I beskrivningen anges att ***hjärtstenen genom sin höjd behärskar berörda holme.***

3. Stakethörn där det en gång funnits ett gränsröse. Stenarna härrör troligen från röset.

5. Stenarna är lämnade efter ett stolphål på den plats där gränsröse en gång fanns alldeles söder om byggnaderna som också kan ses på kartan över Katsverkan.

9. Platsen där det röset med den vida synliga visen låg – nu förstört genom en rotvälta. Röset föreslås bli uppbyggt igen.

10. Resten av röset intill hörnpunkten där staketet ändrar riktning.

11. Nordvästra hörnet i Katsverkan. Två stadiga grindstolpar markerar gränsen vid infarten.

Ca 10 m bortom den norra (vänstra i bilden) grindstolpen låg hörnröset nr 11.

12. Gränshörnet beskrivs som *nordvästra hörnet på lägenheten Katsverkans uthus* – här fanns således inget gränsröse. Skylten anger *Privat område* – området ägs dock numera av Sollentuna kommun.

14. På den lilla höjden anges ett gränshörn – där finns ett par spridda stenblock varav ett lite större.

16. Ett gränsröse anges finnas vid stranden – förmodligen låg det där strandpromenaden (till höger i bilden) nu går. I närheten men några meter norr om gränshörnet finns ett stort stenblock med en järnögla till förtöjning.

13. Gränshörn där röset blivit till skoningar i stolphål. Visen låg bredvid och har satts tillbaka.

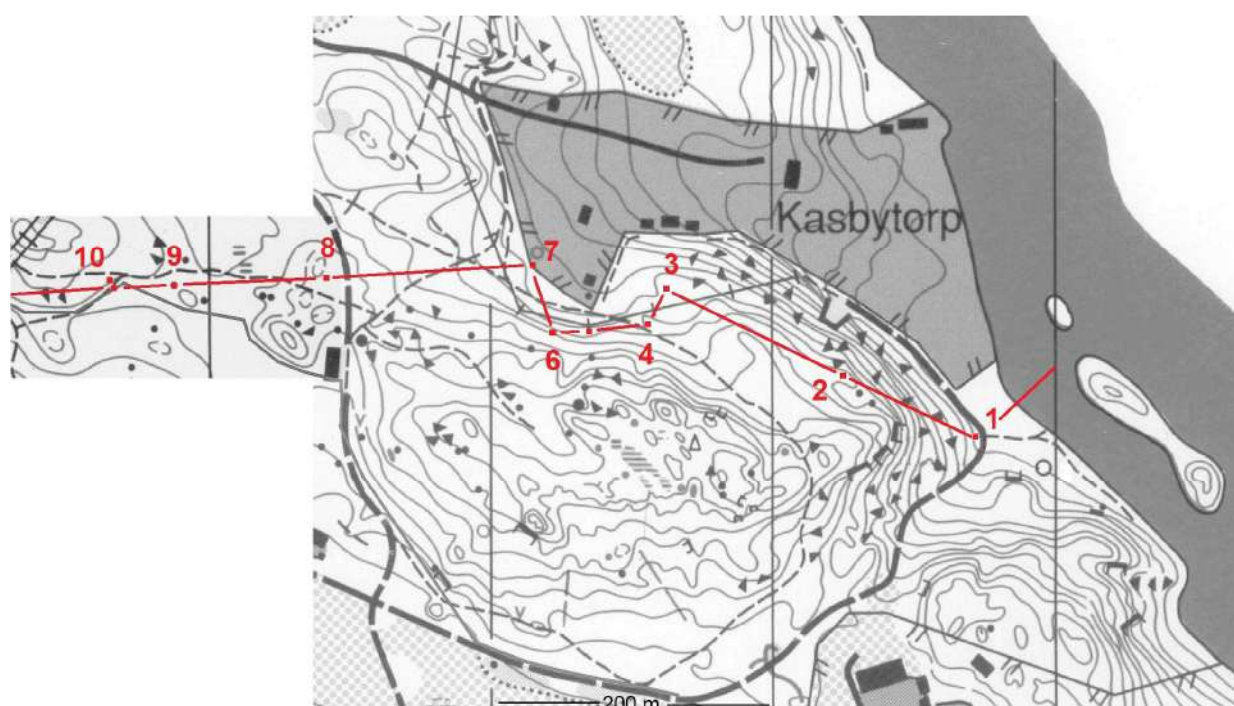
15. Hörnpunkt – rösets stenar har använts till stolphål. Visen ligger bredvid. Detta är platsen för gränsröse nr 51 på 1812 års karta.

Gränsen mellan Silfverdal och Erfvinge

På Häradskartan ser man en utbuktning mot söder på gränsen mellan Silfverdal och Erfvinge. Utbuktningen är tydligen till för att kunna passera förbi Kasbytorps sydvästra hörn. En så komplicerad gräns måste ha markerats i terrängen, åtminstone i hörnpunkterna. På kartan över Katsverkan och i beskrivningen av rösen till den, ser man att gränserna har en gemensam hörnpunkt (nr IX till Katsverkan och nr 7 på kartan här), men på Häradskartan finns ett avstånd mellan hörnpunkterna. Ser man noggrant på kartan över Katsverkan ses att gränsen gör en liten vinkel i punkt IX. Genom skalning av avståndet kunde hörnpunkten 6 hittas i den riktningen. Mot SO ses att gränsen går till Edsvikens strand. Rösen 4 och 5 hittades först – och de tycktes ju inte passa särskilt bra till geometrin som gränsen har på Häradskartan. Logiken blir tydligare när man tar hänsyn till Katsverkans sydvästra hörn på den gamla kartan (röd linje) – då blir utbuktningen parallell med gränsriktningen. Mellan den förmodade platsen för röset 1 nära vägen till avloppstunneln (förmodligen en gång nära Edsvikens strand) och hörnpunkt 3 hittades ett gränsröse, nr 2, på en bergklack. Man kan också notera att gränsen mellan Silfverdal och Erfvinge går helt fram till gränshörnet IX –således utan den lucka som syns på kartan från 1902.

När det upptäcktes att gränsrösen satts med 250 alnars mellanrum hittades röse nr 8 på det avståndet. Därigenom blev gränsens riktning bättre bestämd och nr 9 och 10 kunde hittas. En fastkilad stenskiva, riktad i gränsens riktning, hittades 13 m NV om en markering av gränsen med ett stålrör.

1. Gränsen började ursprungligen vid Edsvikens strand. Sedan dess har landhöjning och vägbyggen förskjutit strandlinjen avsevärt. Vid stigskalet ligger en liten bergklack just väster om vägen till avloppstunneln. Det är mycket troligt att den använts för att placera ett gränsröse på. (Bergklacken är dold under en mindre gran och bakom en grov trädstam som ligger intill vägen).

2. På en bergsporre på höjden hittades ett röse i den urskogsliknande terrängen. Stenen är riktad ca 120 grader.

3. Tydligt gränsröse av **5-stena typ**. Trots mossväxten syns det tydligt på grund av placeringen på en stenfattig plätt. Hjärtstenen (visen) är riktad ca 120 grader.

4. Rest stenskiva på en moränrygg intill stigen som går söderut från Kasbytorps sydvästra hörn. Skivan är riktad 120 grader och röset misstänktes först för att vara gränsutbuktningens nordöstra hörn.

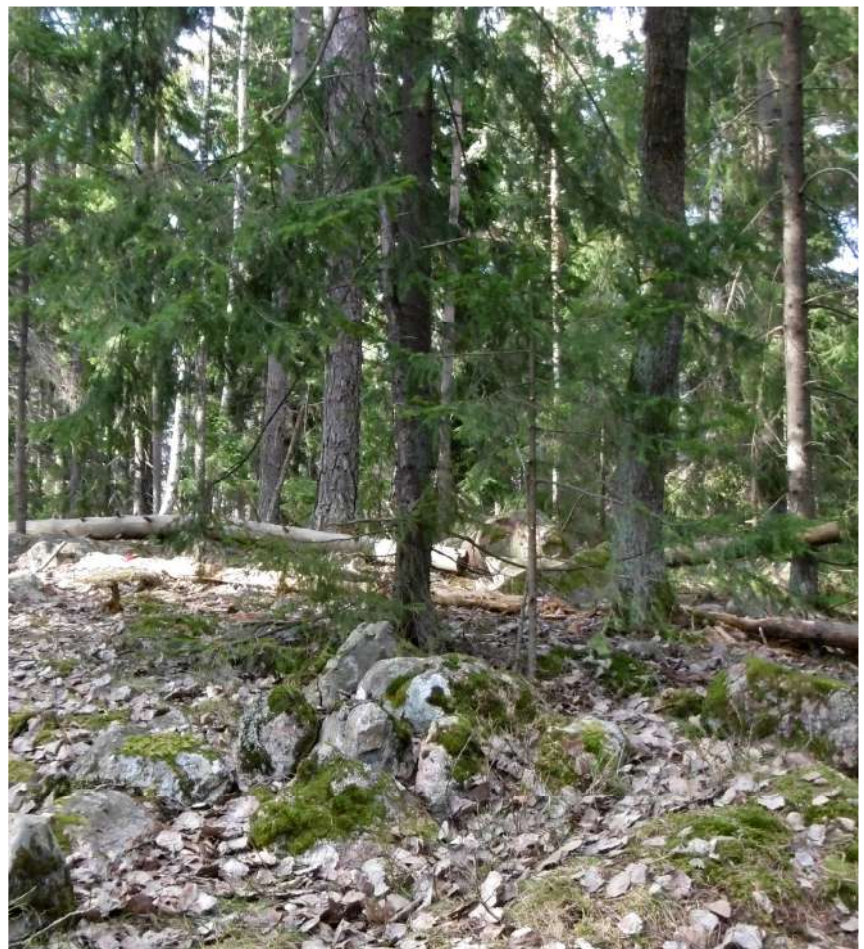
5. Ett 5-stena rör där visen sjunkit ner lite bland de fyra kringskolade stenarna. Den har haft riktningen ca 90 grader – nära parallell med gränsutbuktningens södra sträckning. Röset liknar dem som satts intill den gamla stigen som gick intill på norra sidan (vänster i bilden). Se också i bilagan om stigrösen.

6. Detta röse hittades sist efter insikten att de kunde hittas ca 45 m söder om röse nr IX som beskrivs på Katsverkan och med en liten riktningsavvikelse mot öster från gränsen som går norrut från Katsverkan IX. Röset står på en liten berghylla och kan ses i gränsens båda riktningar. Visen var helt mosstäckt och står i en sockel av lösa mindre stenblock.

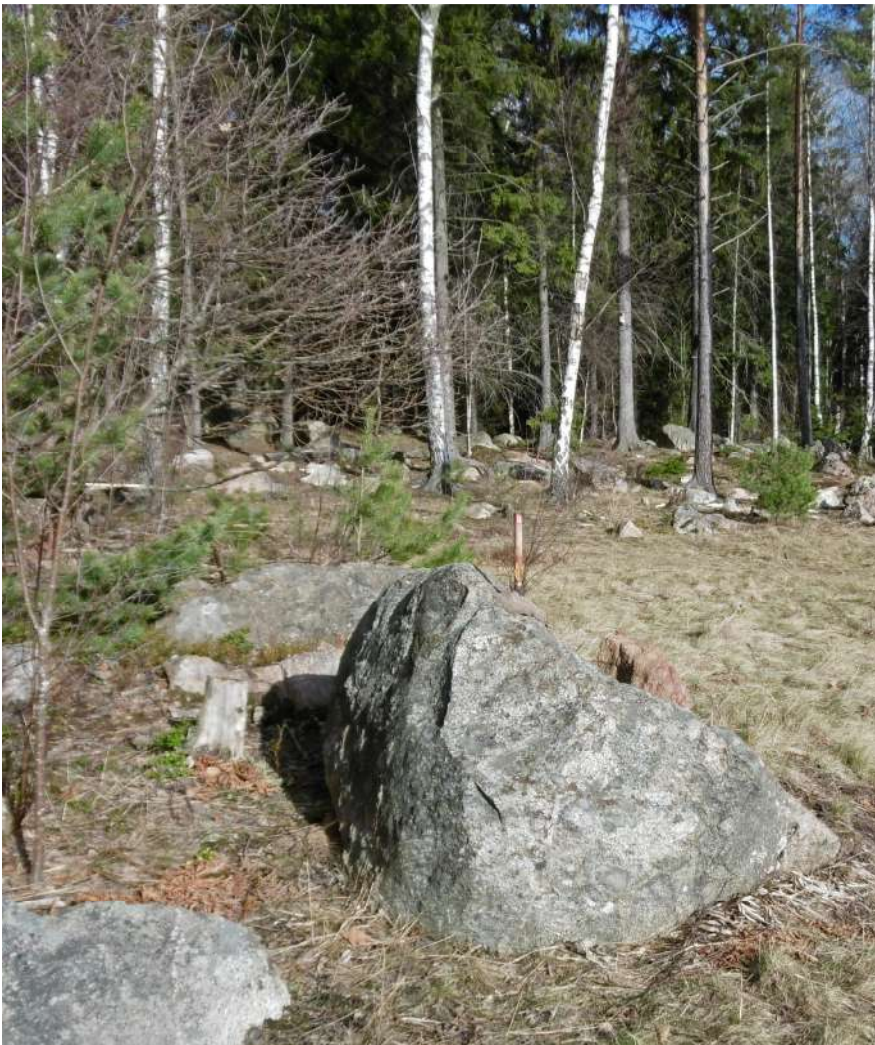
7. Stor och dominerande reser sig hjärtstenen på den punkt där Erfvinge ägor stöta intill står det i beskrivningen över Katsverkans gränsstenar. Det förekommer ofta att gränsrösen placeras intill stora stenblock. Stakethörnet till Kasbytorp ligger precis till höger om bildkanten. Nu är det bara en stenhög med en stor stubbe i sedan ett grovt inväxt träd vält. Det föreslås att röset byggs upp igen.

8. Den oansenliga mossbelupna stenhögen visade sig ligga på 250 alnars avstånd i gränsens riktning från röse nr 7. Det lite längre stenblocket till höger var antagligen hjärtstenen.

9. Det stora stenblocket visade sig ligga på gränslinjen. På toppen har ett rör borrats. På röret är en signalskiva fäst för att punkten ska synas vid flygfotografering.

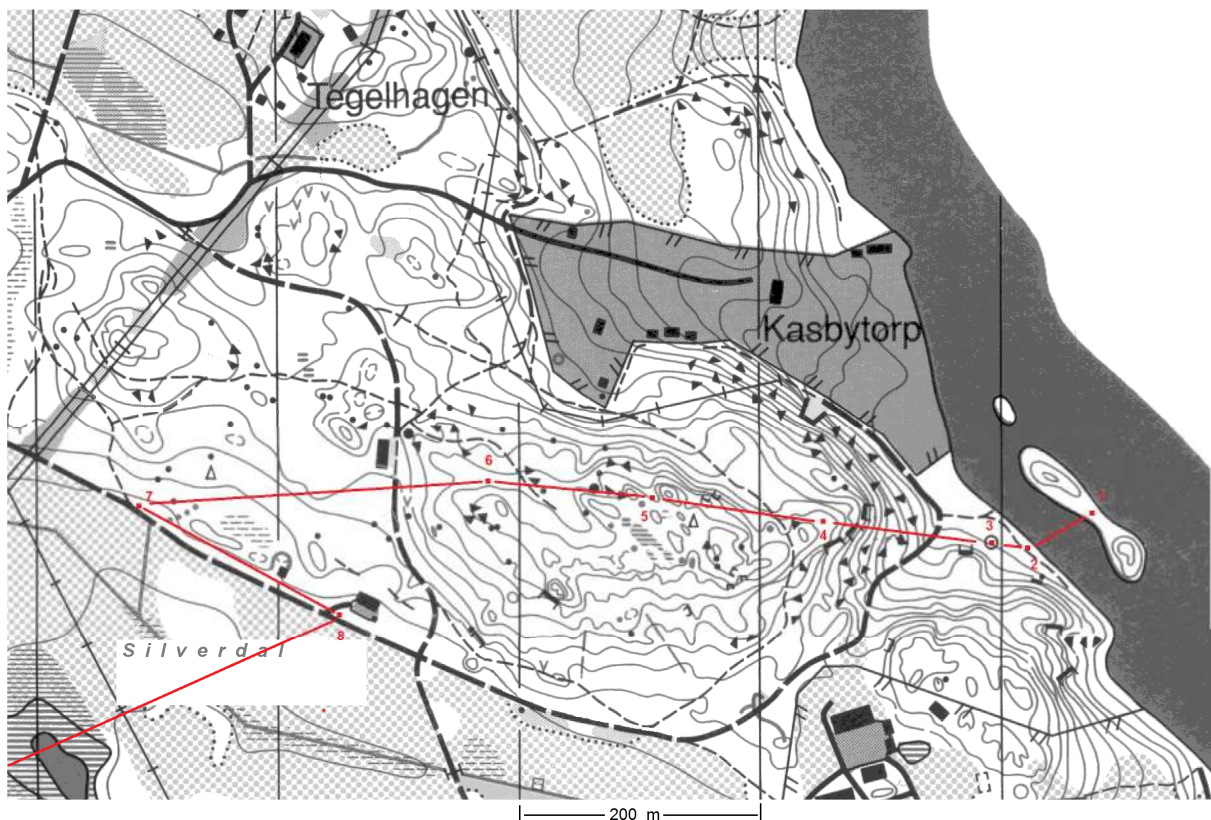
10. Rör som borrats in på ett mindre stenblock. Punkten ligger ca 250 alnar från röse nr 8. Antagligen fanns ett gammaldags gränsröse i närheten.

De med stålrör markerade punkterna är en yngre uppdatering av den gamla gränsen.

Rådans norra gräns mot Ervinge

Kartan från 1885 hittades bland Lantmäteriets historiska kartor. Den har vänts 90 grader. Gränsmarkeringarna finns beskrivna i ett tillhörande protokoll och den relevanta passagen återges i bilagan. Här skiljs mellan *kringskolad råsten* och *kringmurat femstena rör*. Denna ledtråd gjorde att röse nr XXIII – på kartan nr 4 kunde räknas hem – ty där finns en rejäl sockel, likt röset XXIV som också betecknas just som *kringmurat*.

Gränsens fortsättning mot väster över berget går norr om ett litet kärr som kan ses på kartan från 1885, över en sänka och sedan över en liten höjdrygg. Det omtalade röset XXII ligger på ett avstånd som är hälften av det mellan de båda storrösen och motsvarar 250 alnar. Den västra delen av gränsen kunde projiceras på en äldre orienteringskarta där den gamla vägen och tidigare åkerdiken var markerade. Efter mycket letande och mätande hittades något på rätt avstånd som kunde likna ett raserat röse med intilliggande sten med de i beskrivningen de angivna måtten 0.65 hög, 0.35 bred och 0.1 m tjock. I bilagan beskrivs lite mera detaljerat hur röseletningen gjordes. Visen har lagts tillbaka på de fyra stenarna.

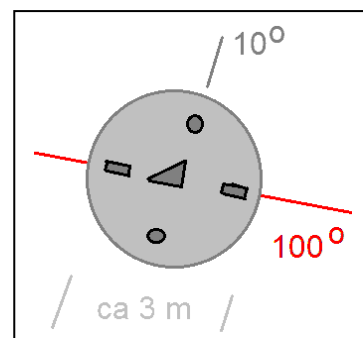

Gränsen slutar med nr XXVI (nr 1 på kartan) som beskrivs som *kringskolad råsten på en holme i Edsviken, 0.6 m hög, 0.35 m bred och 0.15 m tjock*. Det finns dock inga spår av en sådan sten på holmen. Inte heller vid stranden vid 2 hittades någon rest av ett gränsröse.

Dokumentationen av gränsrösen börjar därför med nr XXIII på kartan från 1885 – dvs nr 3 på den äldre orienteringskartan där det också har märkts ut som gränsröse - det enda i hela Tegelhagsskogen. Det är ett stort bygge – *kringmurat* – som det står, med 3 vise förutom mittstenen. På bilden ses röset från söder. De redan stormfällda träden är en varning att asken som växt upp i röset kan omvandla monumentet till en stenhög. Den fälldes 2017.

3. Det stora röset vid Edsviken är ca 3 m i diameter och har 4 vise som är vinkelrät riktade kring 100 grader. I den riktningen är de båda vise skivformiga och pekar ut riktningen på gränsen dels mot stranden, dels till det andra kringmurade röset på berget i väster. Hjärtstenen är triangulär.

När sommargrönskan vuxit upp är röset nästan helt dolt i asksly.

4. På höjden upptäcktes ett ½vägsröse på en berghylla. Visen låg över sockelstenarna. Den vändes upp och står nu i riktningen ca 120 grader.

5. Detta är det andra röset, nr XXIII på kartan från 1885, på norra Rådan gränsen som beskrivs vara *kringmurat*. Det är över 2 m i diameter. Märkligt nog har det placerats i en liten sänka och syns därför inte på håll. Visen ser ut att ha blivit nedvält ganska nyligen - ty ännu har inte de underliggande delarna av sockeln blivit lika lav- och mossbeväxta som de som länge legat ytnära. Stenarna i rösets kringmurade sockel har glidit isär. Visen har ställts tillbaka på sin plats mitt i röset.

6. Röse XXII på kartan från 1885 hittades först när de västra hörnpunkterna kunde lokaliseras på en äldre orienteringskarta. Riktning och avstånd kunde då begränsas till ett litet sökområde. Platsen kunde ringas in med hjälp av avstånden till de 3 närmaste större stenblocken som markerats på orienteringskartan. Röset beskrivs som *En kringskolad råsten 0.65 hög, 0.35 bred och 0.1 m tjock.*

Fyra stenblock med överytan på ungefär samma höjd hittades i sökområdet + en större sten som passar in på beskrivningens råsten. Stenen har lagts tillbaka i röset.

Gränsmarkeringarna **7** och **8** (XXI och XI på kartan från 1885) ligger i nybebyggda områden. De var placerade utmed den gamla norra vägen till Rådan.

På den gamla orienteringskartan är ett staket inritat som avgränsar området kring det tidigare jordbruket Rådan. Inga gränsrösen kunde hittas längs staketet som nu är rivet hela vägen upp till bergshöjden.

Gränsen har säkert haft markeringar i alla hörn där riktningen ändras. Nu är det kommungräns mellan Sollentuna och Solna. På södra sidan har Svea Livgarde hållit hus sedan 1940-talet och senare Polisskolan. Därför är gränsen starkt befäst med högt staket med *obehöriga äga ej tillträde* innanför skyltar. Av eventuella gamla gränsrösen ser man inga spår.

1. Vid stranden är allt bortgrävt. Lite längre västerut gör gränsen en liten flytt mot norr just där ett stort stenblock ligger.

2. Här vid gränshörnet skymtar en stenhög bland buskarna – möjligen finns där resterna från en gränsmarkering som måste ha funnits här tidigare.

Resta stenar och rösen i området på och kring Hällberget som inte hör till någon känd gräns – (karta på sida 147).

Förutom utmed de på gamla kartor angivna gränserna hittades rösen och resta stenar på ytterligare platser i södra Tegelhogsskogen. De har markerats på kartutsnittet med **a** – **g**. Det är spridda observationer av icke naturligt utseende stensamlingar eller resta stenar som sticker upp på ett onaturligt sätt. På grund av stenskivans riktning parallellt med Rådan gränsen kan den resta stenen **b** kanske tolkas som en markering av ett mindre skifte. En motsvarande tolkning kan göras för det lilla röset **e**, som i storlek liknar gränsröset nr **10** på Katsverkan gränsen. Eftersom marken är kraftigt påverkad av militärens övningar med många grävda gropar och värn av hopbragda stenar, kan de onaturligt resta stenarna **a**, **b**, och **d** också vara orsakade av milövningar.

I södra Tegelhogsskogen

- a** rest stenskiva 115 grader
- b** rest stenskiva 85 grader
- c** rest stenskiva 120 grader i stensamling intill tall med en markering fastspikad
- d** stenskiva placerad på större stenblock riktad 80 grader
- e** litet röse öster intill stort stenblock– visen vält
- f** rest stenskiva 150 grader
- g** inkilad sten riktad

a. Rest sten i södra sluttningen på södra berget. Stenen är egentligen lite för stor för att vara en vise, men den har ett onaturligt läge. Den kan också ha rests som värn i det militära övningsområdet. Skivan har riktningen ca 115 grader.

b. Rest stenskiva med riktning ca 85 grader på västsidan av Hällberget. Kan möjligen tolkas som en markering till ett gränsparallellt skifte i Rådan områdets norra del (markerat med streckad linje på kartan på sid. 23).

c. Stensamling och rest stenskiva med riktning 120 grader vid tall med inspikat märke. Blocken är lite för stora för att ha blivit rotskjutna av tallen.

d. Riktat stenblock upplagt på ett större block. Skivan har riktningen 80 grader. Är det ett milgömsle?

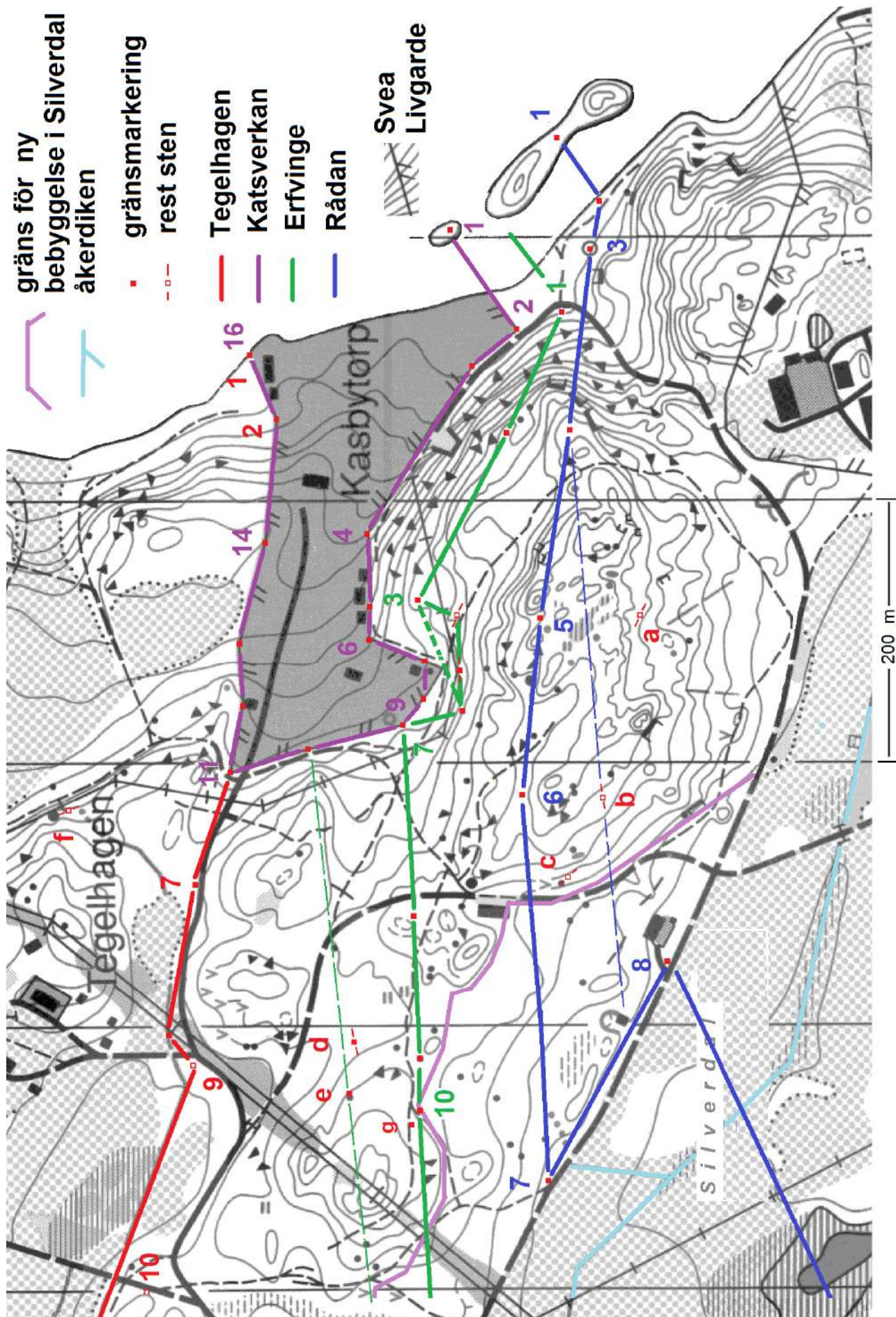
e. Tätt intill ett större stenblock på dess östra sida ligger ett välbyggt litet röse. Visen är vält. Kan kanske tolkas som en markering av ett mindre skifte i södra delen av Silverdals område som ansluter till ett liknande röse på gränsen till Katsverkan (markerat med streckad linje på kartan på sida 147).

f. Rest ganska stor stenskiva med riktning ca 150 grader. Ingen känd gräns.

g. En hårt fastkilad stenskiva (mellan lilla eken och tallen) riktad ca 85 grader, på ett större stenblock. Det har tolkats som en gränsmarkering och ligger 13 m NV om stenblocket (10) med röret på gränsen mellan Silfverdal och Erfvinge.

Sammanfattning av gränser, rösen och resta stenar i södra Tegelhagsskogen.

I norra Tegelhagsskogen

h litet röse / rest sten (norr om Minkvägen)

i rest sten på liten kulle NV Tegelhagens Boulebana

h. Röse vid bergkant strax norr om bebyggelsen vid Minkvägen.

i. Rest sten på liten kulle NV Boulebanan. Skivan är riktad mot NV.

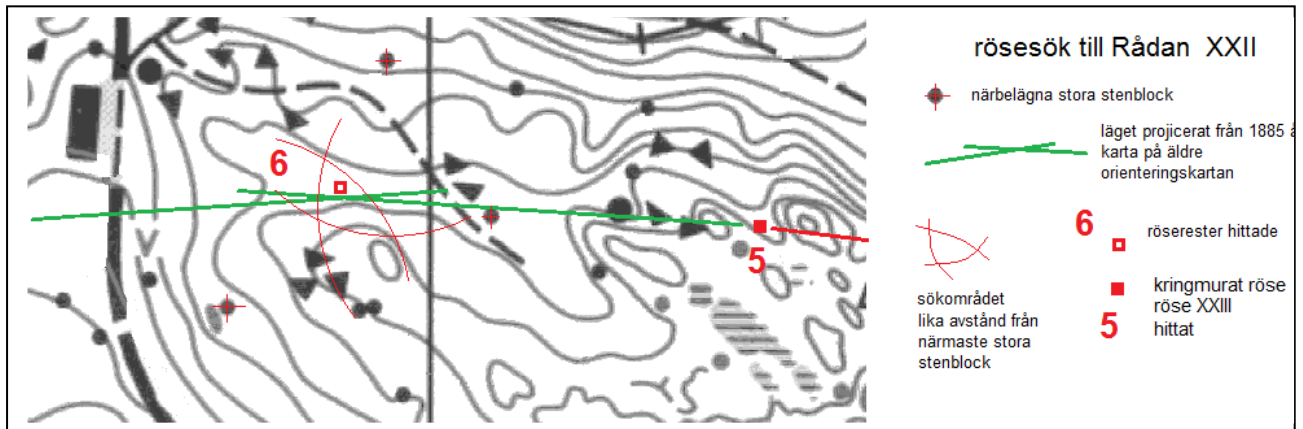
Bilagor

Rådan nr XXII sök – hur det gick till

Röseletning tar sin tid – särskilt när det anges på någon äldre karta att gränsmarkeringar ska finnas längs de angivna gränserna. Man tror ju gärna att de ska synas väl – vilket ju är själva syftet med gränsrösen. Gränserna förs över på en orienteringskarta så gott det går med hjälp av skalomvandlingar, norr-riktning, terrängformer (om de förekommer), strandlinjer etc.

Hittas inget i första vändan – dvs. inget syntes – tänker man att åtminstone någon rest borde finnas kvar. I det skedet söks alla stenhögar igenom i ett avgränsat sökområde. Det bestäms med hjälp av närmaste kända rösegrannar. En riktningssektor och en avståndskorridor läggs in på en förstorad del av orienteringskartan. Den påtänkta möjliga platsen mäts sedan in med måttband i flera riktningar från de närmaste landmärken som finns på kartan. Stora stenblock är populära landmärken.

Vid det laget är sökområdet kanske mindre än 100 kvadratmeter. På moränmark finns gott om sten och stenhögar – övergrodda med mossa, blåbärsris och stensötor. Om stenhögen är naturlig ligger stenarna oftast fast i marken. Sparka man lite på misstänkta stenar märker man om de är lösa. Ligger lösa stenar ovanpå likaså lösa stenar är det misstänkt konstgjort. Nästa fundering blir ifall det finns någon lämplig vise bland stenarna.

I södra Tegelhagsskogen har stenblock flyttats runt av militärens bassar – hopbragda till små värn – gärna med en grop bredvid. I fallet med Rådankartans röse XXII noterades:

- utgångspunkt är det kringmurade röset 5 som hittats i en terrängsänka,
- riktningen mellan gränsens olika delar kring hörnpunkten 5 är olika på 1885 års karta och 1902 års,
- gränsens fortsättning mot väster är bortbyggd, men kunde rekonstrueras på en äldre orienteringskarta,
- läget för skärningspunkten mellan riktningarna till närmaste rösen är på grund av den lilla vinkeln dåligt definierad i väst-öst riktningen,
- skärningspunkten ligger ungefär på lika avstånd – ca 50 m från tre närbelägna stora stenblock som finns på orienteringskartan – det fick bli sökområdet.
- inget synligt kringskolat röse hittades enligt beskrivningen,
- mycket blockrik terräng – riktiga stenrammel ibland,
- grova trädstammar som fallit till marken,
- ganska osannolikt att ett gränsröse sätts i ett stenrammel,
- på den närmaste bästa platsen – en stor slät hällyta – inte ett spår,
- gränslinjen på kartan från 1885 passerar först en sänka och längre västerut en höjdrygg som bägge markerats på kartan,
- fyra lite större stenar med överytan ungefär lika hög hittades,
- drygt 1.5 meter därifrån låg en kullvält sten på löst underlag,
- stenens mått var mycket lika de mått som angavs för den kringskolade råstenen till röse XXII.

Platsen där avståndet till 3 omkringliggande stora stenblock är ca 50 m. Elva meter mot NNV hittades röseresterna. Avståndet till röse 5 är nära 250 alnar (inom ca 2 m). Stenen till höger låg lös över torvskiktet. Måtten på stenen är mycket nära de angivna för råstenen – särskilt för den bara 1 dm breda toppen. Stenen har lagts tillbaka mellan de fyra sockelstenarna.

I äldre tider var kartor unika dokument och dyrbara. De gjordes kanske bara i ett enda exemplar. På ingressen beskrivs ibland kartans tillblivelse – förutom vilket område den avser – som exemplet nedan med kartan från 1812. Den uppges vara en avskrift. Det var också viktigt att ha en läsbar pictur. Stavningen däremot kunde variera. Ibland ses bokstaven *ÿ* – som på den här kartan – och *ß* som senare skrevs *ts*. Ofta är de olika bruksenheter numrerade och listade i en tabell. Det gäller också gränsmarkeringarna. De kan dessutom vara beskrivna så att de ska kunna kännas igen i terrängen. Mindre körvägar är ofta med på kartan – men inte stigar.

År 1812 den 20de Maj å Laga Sommar Tinget med Sol-
lentuna Härad uti Tingsbyggningen vid Botelro Gästgifs-
regård, blef denna Charta gillad och fastställd, utom hvad
angår gränstsen emellan Akula och Bagare Hemman.
På Häradets Rättens Vagnar
Gustaf Fröberger.

År 1813 den 8de Februarü å Laga Winter Tinget med Sol-
lentuna Härad uti Tingsbyggningen vid Barkarby Gästgifs-
varegård blef denna Charta åter för Häradets Rätten upprätt,
samt, hvad den rör gränstsen emellan Akula och Ba-
gare Hemman, Fastställd, Petygar.
På Häradets Rättens Vagnar
Gustaf Fröberger.

Med Original präskrifterne lika lydande Petygar.
Jens Jacobson

Beskrifning ifrån vägarna omkring lägenheten Katsverkan eller Katslytorps i Spångs socken, Sollentuna härad och Stockholms län, sådana dessa vägar blifvit bestämda vid denna dag afslutad vägförklaring.

- I Kringstoladt röse, beläget på botten i Eds-viken. Visande gränsen mellan lägenheterna Katsverkan och Liljeholms bekräftar hjärtstenen genom sin höjd berörda botten. Rågängen sträcker sig härifrån 89 meter ifrån vatten i sydvästlig riktning till.
- II Kringstoladt röse, vars hjärtsten, som med 0,4 meter är ofrån jord, har en längd af 0,8 meter samt såväl bredd som höjlek af 0,2 meter. Beläget vid stranden gör rågången vid detta röse ett knä och sträcker sig härifrån i nordvästlig riktning 68,5 meter till.
- III Kringstoladt röse. Hjärtstenen är 0,6 meter lång, har medell en bredd af 0,4 meter och uppgår till 0,08 meter. Den visar sig med 0,2 meter ofrån jord. Rågängen börjar här af till väst-nordvästlig riktning och sträcker sig 120,7 meter till.
- IV Kringstoladt röse, beläget i östra änden af en i öster och väster gående stammar. Hjärtstenen är en fyrkantig gråsten med 0,7 meters längd samt 0,15 meters bredd och höjlek. Den är nedgräfd så att 0,4 meter är ofrån jord. Rågängen går härifrån i västlig riktning alldeles utmed takfallet på en af Katsverkans uthusbyggnader och sträcker sig 57,2 meter till.

- V kringsskoladt röse, beläget i skärningen mellan takfallet af den i IV omnämnda och den strax väster därans på samma lägenhet liggande uthusbyggnaden. Hjärtstenen är 9,5 meter lång, visar sig med 9,3 meter ofvan jord samt har medell dimensionerna 0,35 m. x 0,2 m. och upptill 0,3 m. x 0,05 m. Rågängen går härifrån utmed takfallet 19,8 meter till.
- VI kringsskoladt röse, hvars hjärtsten är 9,4 meter lång, 0,2 meter bred och 9,1 meter hög. Härifrån sträcker sig rågången i sydvästlig riktning 56,5 meter till.
- VII kringsskoladt röse. Hjärtstenen är nedgräfd så att 0,3 meter är ofvan jord. Den är 9,6 meter lång, har medell dimensionerna 0,3 m. x 0,15 m. samt upptill 0,15 m. x 0,1 m. Bildande ^{av} hvar vinkel går rågången härifrån 14 meter i västnordvästlig riktning till.
- VIII kringsskoladt röse, hvars hjärtsten är 9,7 meter lång samt medell har dimensionerna 0,4 m. x 0,2 m. och upptill 0,2 m. x 0,1 m. Den syns med 0,3 meter ofvan jord. Råganden af i nordvästlig riktning sträcker sig rågången härifrån 42,5 meter till.
- IX gammalt kringsskoladt röse. Stor och dominerande reser sig hjärtstenen på den grumhet där befriade ägor stått intill med ett från åtskildande lägenheten Sjöfverdals ägor. Rågängen mellan Katsviken och Sjöfverdal sträcker sig härifrån i nordnordöstlig riktning 69 meter till.
- X kringsskoladt röse. Hjärtstenen är 9,3 meter lång har medell dimensionerna 0,3 m x 0,08 m. samt upptill 0,15 m. x 0,08 m. Den är nedgräfd så att

0,3 meter är ofrån jord. Med en svag böjning åt öster sträcker sig rågången från detta röse 47,5 meter till grändstolpen vid södra sidan af utfartsvägen för lägenheten Katsverkhan går tvärsöfver vägen till grändstolpen på norra sidan samt därifrån 11 meter i nordvästlig riktning till

XI kringskoladt röse. Hjärtstenen, af hvilken 0,4 meter är ofrån jord, utvisar lägenhetens Katsverkans nordvästra hörn. Den är 1,0 meter lång, 0,35 meter bred samt 0,1 meter tjock. Härifrån sträcker sig rågången, som nu går mellan lägenheterna Katsverkhan och Tegelhagen den senare i Sollentuna socken, i östlig riktning 52 meter till

XII nordvästra hörnet på ett af lägenhetens Katsverkans uthus. Med svag böjning åt norr går rågången härifrån 44 meter till

XIII kringskoladt röse. Hjärtstenen är 0,7 meter lång, har medell dimensionerna 0,5 m. x 0,2 m. och upptill 0,25 m. x 0,15 m. Den syns med 0,4 meter ofrån jord samt visar rågångens sträckning 75 meter i östsyd-östlig riktning till

XIV kringskoladt röse, hvars hjärtsten har en längd af 0,7 meter samt dimensionerna med till 0,4 m. x 0,2 m. och upptill 0,3 m. x 0,1 m. Härifrån går rågången rakt åt öster samt sträcker sig 101 meter till

XV kringskoladt röse. Hjärtstenen är 0,55 meter lång, 0,2 meter bred samt 0,2 meter tjock. Rågången sträcker sig härifrån i östnordöstlig riktning 53,4 meter till

XVI kringskoladt röse vid Essvikens läte intill en gårdesgårdsstolpe. Af hjärtstenen som är 0,45 meter lång syns 0,2 meter ofrån jord.

Kasbytorp den 28 juni 1912.

På tjänstens bagnar:

Andersson
Landtmätare.

XX. En kringkolad rästus 0.85 m hög, 0.2 m bred, 0.15 m tjock.

Räjängen går härifrån efter gamla gärrisgränsen till

XXI. En kringkolad rästus 0.7 m hög, 0.4 m bred, 0.2 m

tjock. Här sluta lägenheten. Skyddsgärrisgränsen ejor och

Ejoringsgräns börja gränsa rästus. Räjängen går härifrån rakt till

XXII. En kringkolad rästus 0.65 m hög, 0.35 m bred, 0.1 m tjock.

Räjängen går härifrån rakt till

XXIII. En kringmurad rästus 0.65 m hög, 0.35 m bred, 0.15 m tjock.

Räjängen går härifrån rakt till

XXIV. En kringmurad fästningsrör, höjdeträns höjd öfver muren 0.5 m, bred 0.2 m, tjocklek 1.5 m. Räjängen går härifrån rakt till

XXV. En kringkolad rästus vid stranden af Rosvikens 0.7 m hög, 0.3 m bred, 0.3 m tjock. Räjängen går härifrån rakt till

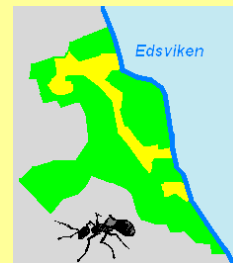
XXVI. En kringkolad rästus på en holme i Rosvikens

Rästus är 0.6 m hög, 0.35 m bred och 0.15 m tjock.

Rådan den 1 Augusti 1885

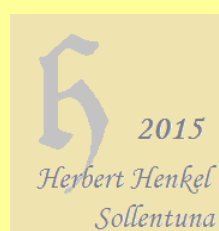
På emblets vägnar

J. Wallquist,
Kommunikations-attaché.

VI

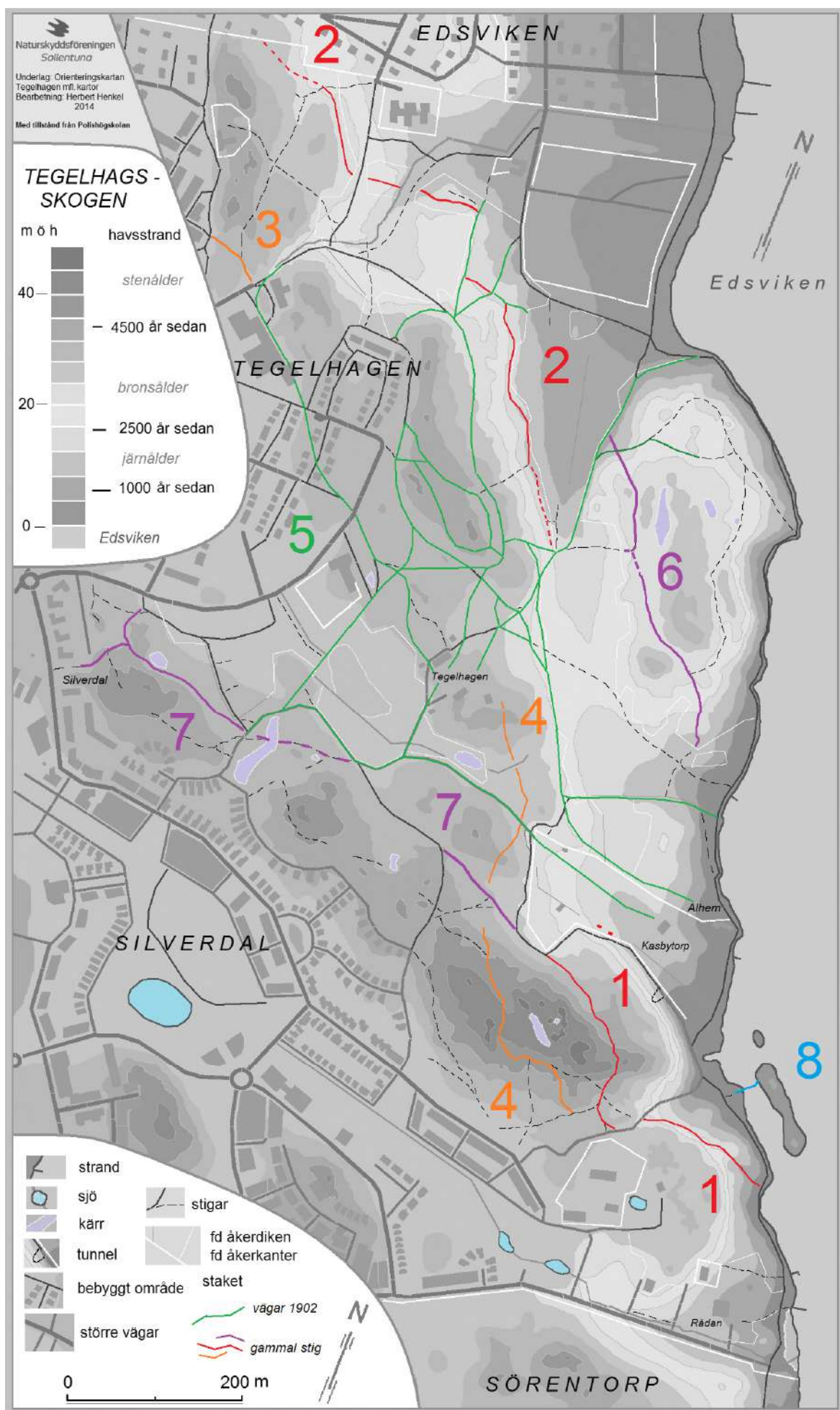
GAMLA STIGAR OCH VÄGAR

VI

GAMLA STIGAR OCH VÄGAR

KARTA Gamla vägar och stigar i Tegelhagsskogen	159
1	
Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen – södra delen	160
2	
Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen – norra delen	165
3	
Den nordvästra hålvägen vid Tegelhagsskolan	170
4	
Stenröjd stig över Hällberget	172
5	
Körvägar kring Tegelhagens gård	177
6	
Den gamla stigen över Kummelberget	181
7	
Den gamla stigen söder om Koloniträdgårdarna och fortsättning till gamla Kasbytorp	183
8	
Stenspången till Drakön	187

Karta Gamla stigar och vägar i Tegelhagsskogen

Gamla stigar utmärks av att de går mellan platser där folk vistas och dessutom ligger bra i terrängen – dvs. där det är lättgången. De undviker därför att löpa över kärr och steniga marker. Den andra typiska egenskapen är att stenar har röjts bort och lagts intill stigen – ibland som en sammanhängande stensträng. Med tidens användning har stigarna också fått en särskild profil – i sluttningar ses det tydligt att de är lite nedsänkta i terrängen och liknar hålvägar. På det sättet skiljer sig gamla stigar från nutidens som ivriga terränglöpare nött upp lite hur som helst – ofta rakt upp och nerför sluttningar – och utan att bry sig om eventuella stenar.

Mellan Edsvikens småhusområde i norr till Edsvikens strand vid Rådan i söder kan man se sträckor med stigar som röjts från stenar och som ligger gävanligt i terrängen. På några ställen i sluttningar liknar de hålvägar. På andra ställen har senare körvägar lagts på där stigar gått och på några avsnitt är de övergivna och nu helt igenvuxna. De olika delarna ser ut som en sammanhängande stig men kan vara ännu synliga rester av helt andra sträckningar som en gång funnits mellan Tegelhagen och de olika gårdarna i nordväst (t.ex. Hedvigsdal), väster (Silverdal) och sydost (Rådan).

1

Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen – södra delen (1 – 7)

I den södra delen går den över Hällberget mellan Rådan och Kasbytorp. Där har stenar rests och rösen lagts intill stigen. Den södra delen har antagligen uppkommit när Katsverkan = Kasbytorp blev ett torp till Ukriksdal. Då behövde torparen då och då bege sig till gården för att utföra dagsverken. De gamla husen i Kasbytorp, som ligger i den södra delen av dalen, är markerade med rött på kartan. Det gick inte att komma fram utmed Edsvikens steniga brant och stigen leddes därför över Hällberget. När man kommit över Hällberget fortsätter en stenröjd stig ner mot stranden norr

om Rådan. Med den undviker man att passera genom det med tiden stora lantbruket vid Rådan om man t.ex. vill nå bryggan vid Edsviken där sjötrafiken lade till, eller komma till Ulriksdal.

Beskrivningen av stigen börjar längst i sydost där den går upp i sluttningen från Edsvikens strand.

1. Sluttningen från Edsviken upp mot höjden norr om Rådan. Stigen är ett av de få ställen där man lätt kunde komma upp i den annars branta och blockrika sluttningen.

2. Vid den första platån i sluttningen har ett litet röse placerats intill den stenröjda stigen som här ses mot SO. (Den avsågade trädstammen är samma som skymtar i bakgrunden vid **1**).

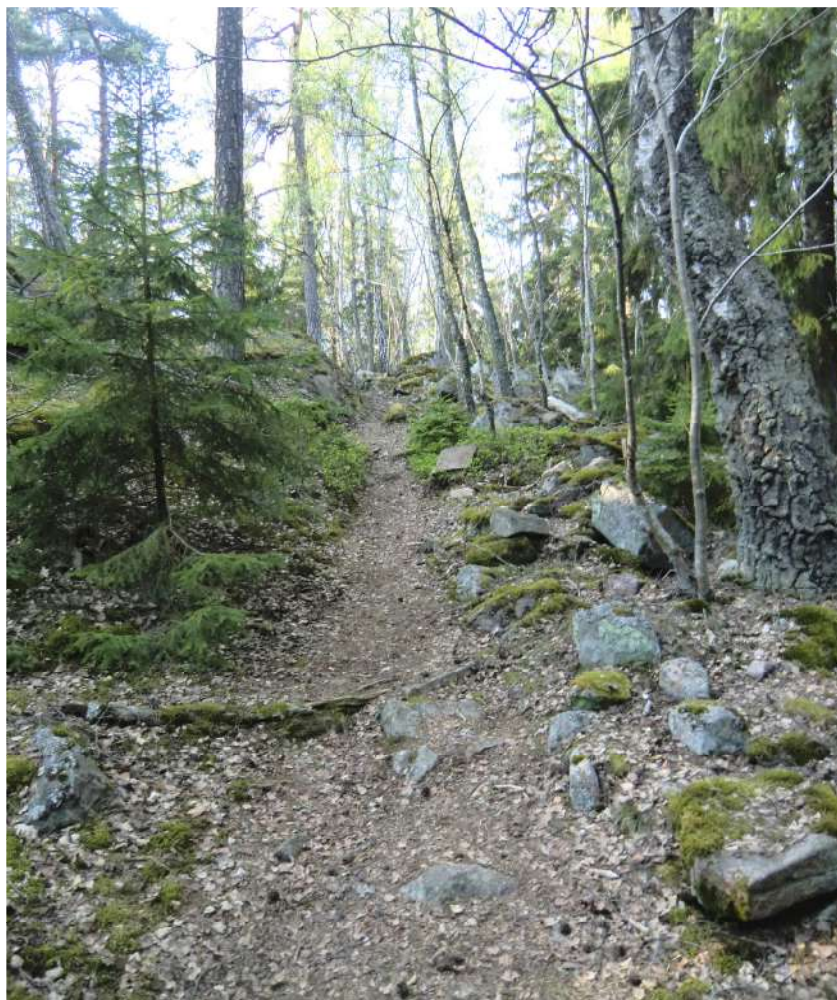
3. En kort stigramp i norra sluttningen på Rådanberget, här sett mot SO. En sten har lagts som markering bredvid stigen.

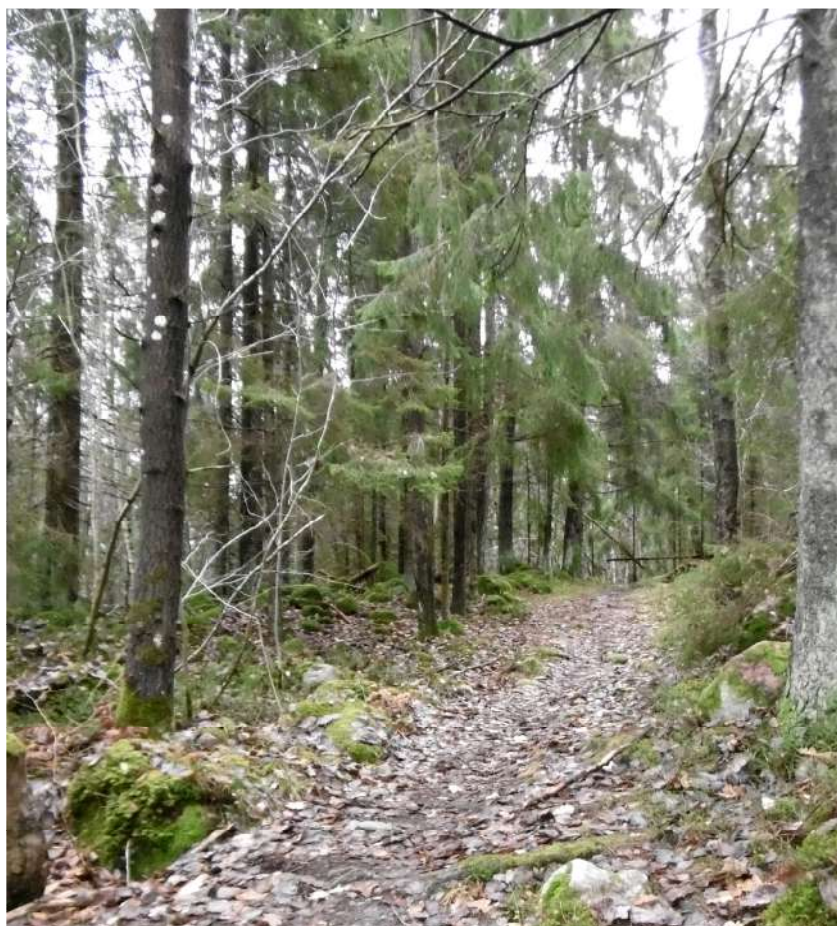
4. Hålväg uppför södra sidan på Hällberget, sett mot N.

5. Lite högre upp i sluttningen har stigen blivit noggrant stenröjd, här ses den mot N.

6. På norra sidan löper stigen ner till sydvästra hörnet på Kasbytorps mark. På en kortare sträcka går den utmed en tvärmoränrygg (till vänster (nordost) i bilden. Stigen ses mot sydost.

På moränryggen har en stenskiva rests - intill växer en gran. Skivan är riktad parallellt med stigen och markerar att man nu är vid den gamla gränsen till Silfverdals ägor.

När man kommit ner från höjden slutar den gamla stigen där en ny grusad väg går runt det sydvästra hörnet av Kasbytorps mark. Det går inte längre att utröna hur stigarna till / från (det gamla) Kasbytorp gick den sista korta sträckan fram till torpstugorna. Med all säkerhet undvek man dock att gå över odlad mark. När stigen passerar en gräns till någon gårds ägor placerades ofta ett gränsröse intill stigen. Just här gör gränsen en komplicerad vinkel – och det kräver fler markeringar.

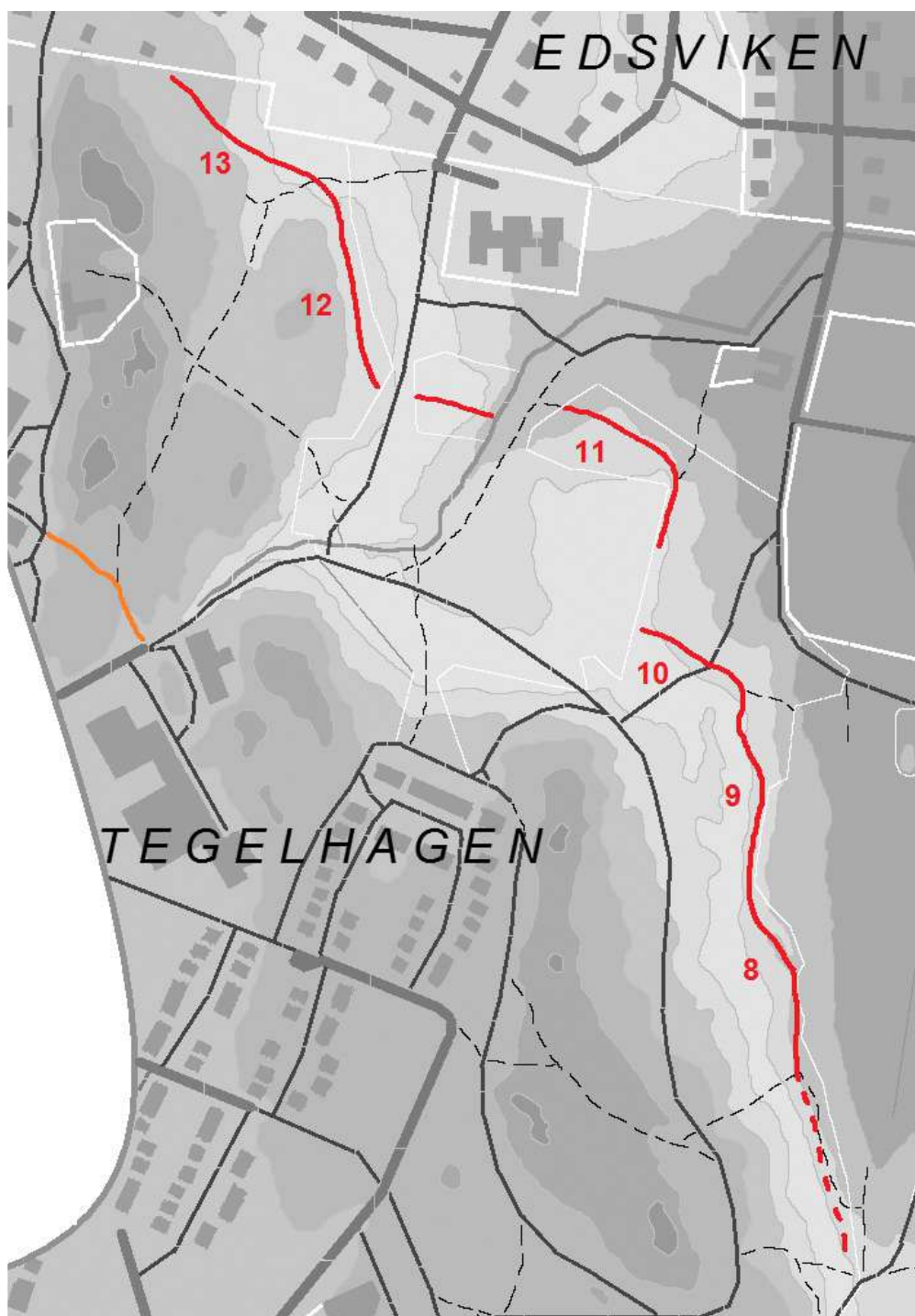

7. Ett av gränsrösen till Ervinge – Silverdal gränsen ligger intill både stigen söderut och västerut. Det består av 4 mindre stenar med en större sten – visen - som rests i mitten. Därmed får man ett **5-stenarå** – en slags standardmarkering som använts utmed många gränser i Sollentuna.

2

Stenröjd stig i östra kanten på höjdområdet vid Tegelhagen, norra delen (8 – 13)

En fortsättning norrut av den södra stigdelen vid Kasbytorp kan ha gått nära den västra kanten på den tidigare odlade marken, där det nu är ängskant, och där en körväg från Tegelhagen går ner till Edsviken. Öster om Tegelhagen är den gamla åkerkanten helt igenvuxen. På kartan med de tidigare körvägarna ser man att en sådan gick just i den nu övervuxna sträckningen. När man tvärat körvägen som mot norr gick ner till Edsviken kan man se ett litet hak i terrängen intill den tidigare åkerkanten. Där kan det ha gått en stig vidare mot norr (den streckade linjen på kartan). Beskrivningen börjar där den gamla stigen lagts mellan en moränrygg och sluttningen väster om det som nu är ängsmark.

8. Ca 200 m norr om körvägen ligger en moränsträng utmed åkerkanten. I sänkan mellan moränen och sluttningen i väster ser man en vältrampad stig (här sett mot S) som fortsätter mot norrut.

9. Ett litet stycke upp i sluttningen, just där berget går i dagen, är stigen ordentligt stenröjd (här sett mot N).

9. Samma stigavsnitt där det går utmed en bergkant, sett mot S.

10. Stenröjd stig uppför sluttningen till Valborgängen.

Valborgängen är en flitigt nyttjad plats – hit går barnen från skolorna i Tegelhagen – och de flesta hundrastturena tar en sväng förbi den. På valborg tänds en gigantisk eld mitt på ängen. Från ängens sydöstra hörn går 3 körvägar nedför sluttningen mot norr. En av dessa följer den östra ängskanten. Vid det nordöstra hörnet ses en bitvis stenröjd stig böja av mot väster ner i sänkan där Tegelhagsbäcken rinner. Stigen fortsätter på andra sidan bäcken, uppför sluttningen och går vidare mot nordväst till tomterna i södra Edsvikens villaområde.

11. Nedanför det nordöstra hörnet på Valborgängen leder körvägen vidare mot norr på en låg bank – här sett mot SV. Den gamla stigen viker här av mot V (höger i bilden).

12. Stigen har nu kommit upp ett stycke i skogen där den går mot NV i riktning mot den tidigare gården Hedvigsdal.

12. En hoppkamp har en gång byggts mitt i stigen. Några år senare har träd fallit över stigen, rampen är inte lekplats längre och stigen föga använd. Stigen fortsätter mot norr ner mot en hasseldunge.

13. Stigen kommer ner i hasseldungen just där den norra fornlämningen – en jordhög – ligger. Därifrån kan man ana stigens fortsättning mot nordväst fram till villatomterna i södra Edsviken. Den ser inte ut att ha använts på länge.

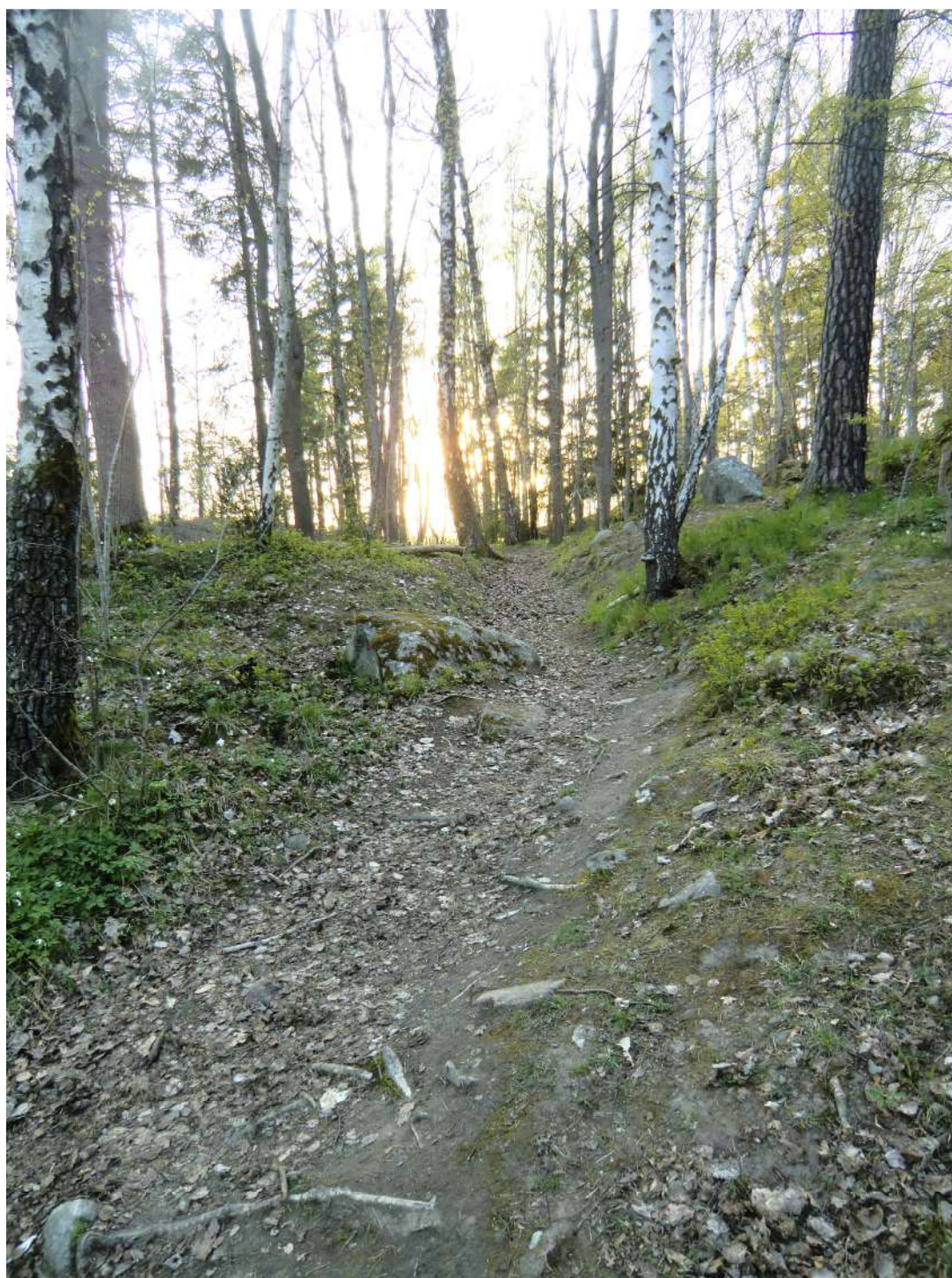

3

Den nordvästra hålvägen vid Tegelhagsskolan

Norr om Tegelhagsskolan och Scouthuset ser man ett ovanligt tydligt exempel på en hålväg. En sedan länge vältrampad stig går mot nordväst upp på en liten berghöjd. I sluttningen på södra och norra sidan är stigen nedsänkt i terrängen. Stigtramp och vattenerosion vid regn har bidragit till den typiska urholkade formen. Stigen var inte en del av de körvägar som utstrålar från Tegelhagen men har tydligen använts länge. Läget antyder att den en gång gick från Tegelhagen till Hedvigsdal. Förr fanns en enkel bro över bäcken och stigen kan ses på kartan från 1893 och 1902. Stigen används fortfarande som genväg till förskolan

Hålvägen sett mot NV från Tegelhagsskolan.

Här ses den korta stigen gå
uppför höjden mot nordväst.

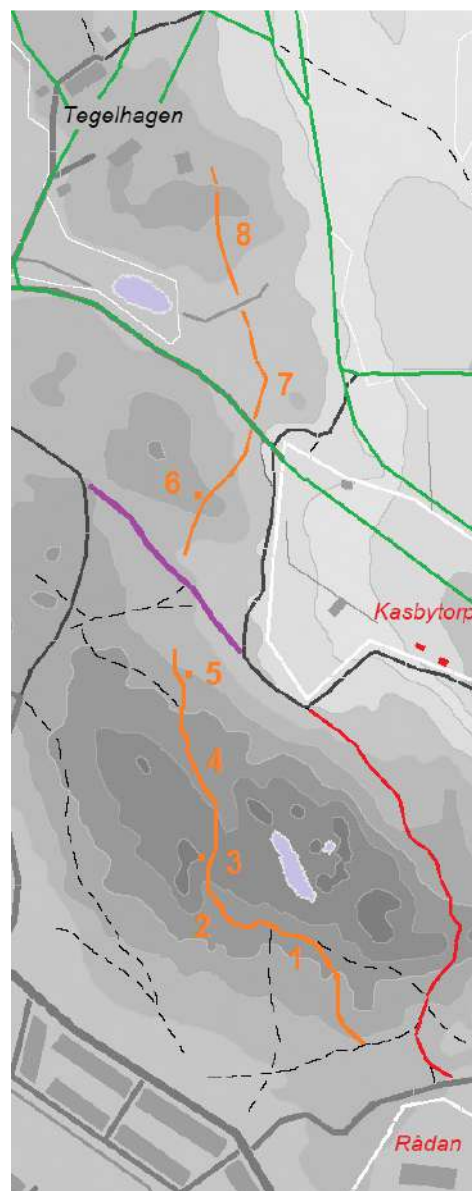
Längre mot nordväst slutar stigen mot
bebyggelsen i norra Tegelhagen.

4

Stenröjd stig över Hällberget

Den södra gamla stigen upptäcktes genom de (ganska korta) stensträngar, till synes utan sammanhang, som hittades på flera ställen. Stigen ser ut att vara mera nött och lite bredare än andra stigar i närheten. Den kan följas från sydost där den går från Rådan upp i sluttningen av Hällberget. Den mest iögonfallande stensamlingen som inte såg riktigt naturlig ut, ligger på Hällbergets västra del. Den kunde tolkas som en gränsmarkering – men där fanns ingen känd gräns. Stensamlingen är en del av en bara svagt synlig stensträng med lite olika stora block som sträcker sig mot nordväst över höjden där terrängen utgör en sadelpunkt. I sluttningen på norra sidan av höjden finns en kort stensträng med lite större block där det i dag inte går någon stig.

Lite mera spaning visade att det antagligen en gång gick en stig mellan Tegelhagen och Rådan som bitvis röjts från stenar. Stigen har lagts där det är lättast att passera över berget och så att man undviker några av de stenrammel som finns i närheten. Delar av stigen har senare ingått i nya stigar medan andra sträckor övergivits. När man kommer ner i sänkan norr om berget befinner man sig 150 m väster om det gamla Kasbytorp – stigen är därför knappast en till väg mellan Rådan och torpet - den snarast undviker torpets område. Det troliga är att den fortsatte mot Tegelhagen. Stigen beskrivs från söder.

1. I sluttningen söder om höjden finns en vackert slingrande och ännu väl-trampad barrstig. Den undviker alla stenrammel, mindre hållar och branter (här sett mot öster).

2. Här närmar sig stigen söderifrån sadelpunkten i terrängen – det bästa stället att passera över Hällberget, sett mot nordväst.

3. På höjden anar man ännu den stensträng som lagts upp med block som röjts från stigen. Vid tallen ligger några större stenar upplagda – kanske för att göra passagen mera synlig på vintern. Stenarna är lite för stora för att ha lyfts upp av tallens rötter (sett mot norr). Marskiktet är starkt slitet efter tidigare lägerverksamheter.

4. På höjdens norra sida viker stigen av mot nordväst och stryker vid sidan av ett större stenrammel, här sett mot sydost.

5. Längre mot nordväst ligger en kort sträng med upplagda stenar. En av stenarna (den bortre) ser ut att ha rests på högkant. Stigen ses här mot syd.

När man passerat en väl nernött stig som går från Kasbytorp västerut, troligen till den närmaste gården Silverdal, ser man en hålväg sträcka sig uppför sluttningen mot norr.

6. Intill stigen vid högsta punkten står ett litet 5-stena röse som liknar röset vid stigen väster om Kasbytorp. Här finns dock ingen känd gräns. (sett mot söder).

I sluttningens norra del är stigen bredare och liknar en hålväg. (här sett motsöder). Den ses fortsätta norrut när man passerat vägen till Kasbytorp.

7. Efter att vägen till Kasbytorp passerats går stigen över en blockrik tvärmoränrygg på ett ställe där det är lätt att passera, sett mot norr).

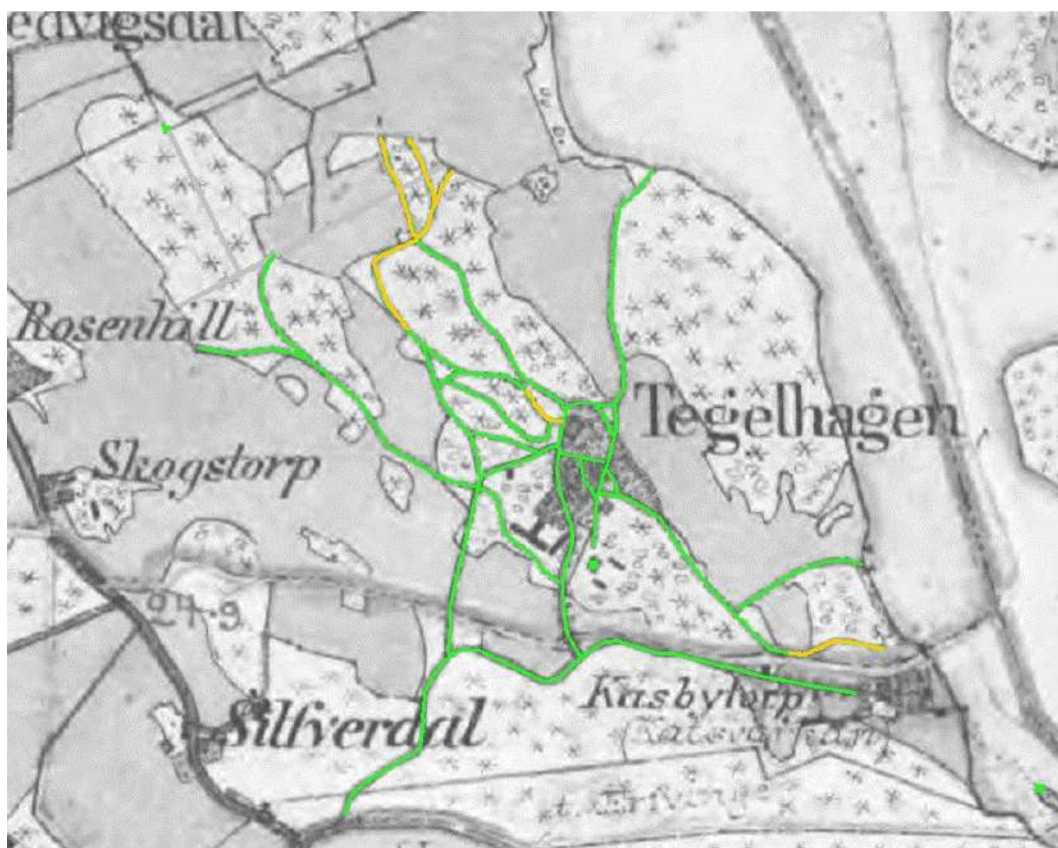
När moränryggen passerats är stigen svår att följa – när den har inte trampats längre. Ett avvattningsdike har grävts från kärret som ligger lite längre västerut i dalsänkan. Därifrån ser man en smal barrstig slingra sig upp mot höjden som ligger söder om Tegelhagen.

8. Stigen går där det är lättgånget och blockterrängen kan undvikas. Diket som avvattnar den tidigare odlingsmarken skär över stigen. När man nått höjden i bakgrunden ser man det tidigare stallet ligga till vänster (väster). En av de återstående gamla byggnaderna i Tegelhagen.

5

Körvägar kring Tegelhagen

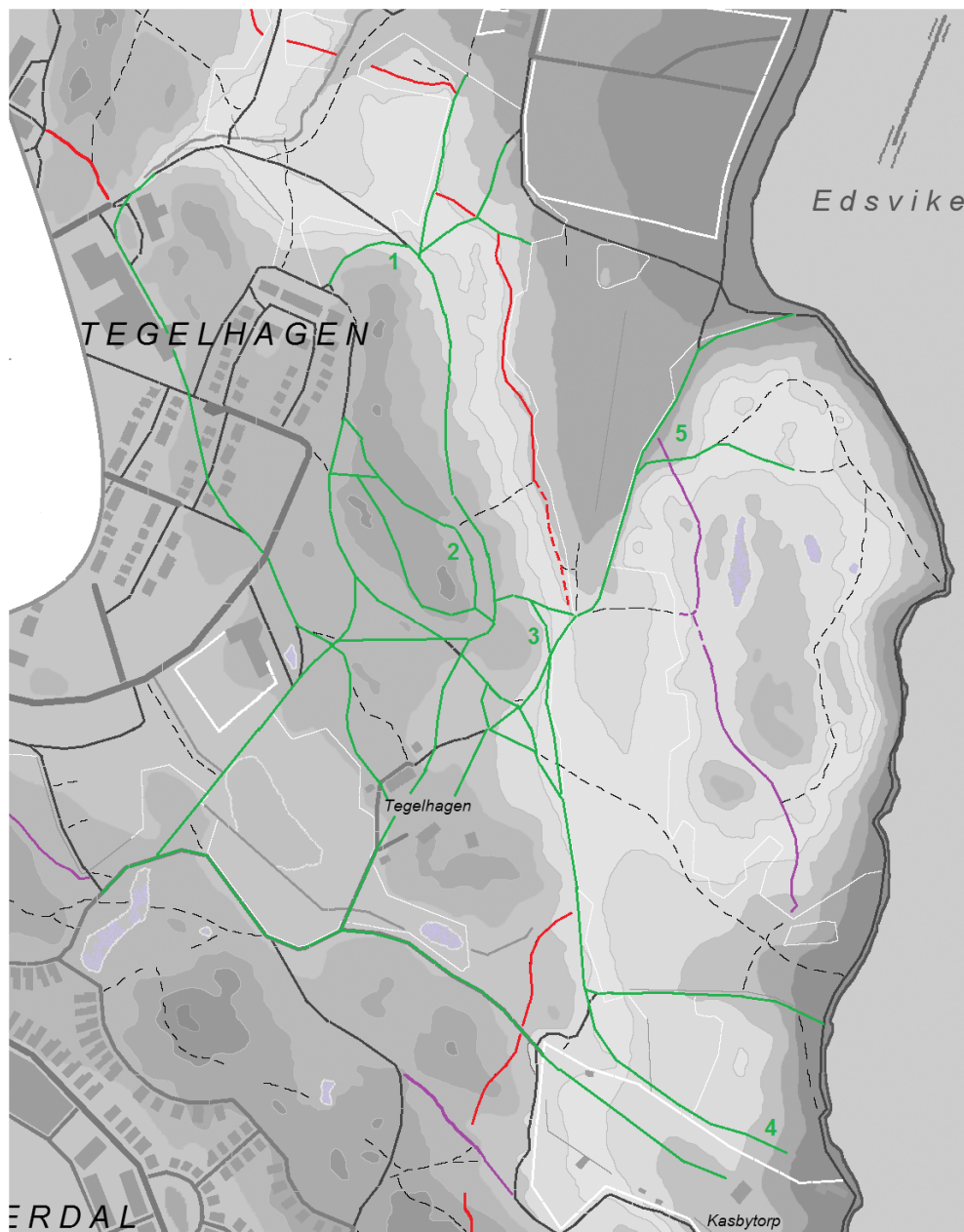
På kartan från 1893 över laga Skifte ser man för första gången hur ett helt vägnät strålar ut från Tegelhagens gård till olika delar av odlingsmarken samt ned till Edsviken (grönt på kartan som är Häradskartan från 1902). Sydöst om Tegelhagen ses en väg gå till en brygga som sticker ut i Edsviken. 70 år tidigare när Tegelhagen ännu var ett torp med mycket mindre odlad mark i omgivningen fanns inte dessa vägar. På kartan från 1812 finns inte ens en väg markerad som gick till torpet. Vägnätet från 1893 ser man sedan på Häradskartan från 1902 men med flera utvidgningar mot norr kring Valborgängen och längst bort i sydost till Alhem (gult på kartan).

Typiskt för de gamla körvägarna är att de går vid sidan om den tidigare odlingsmarken eller slutar vid kanten av den. De är transportvägar för jordbruksredskapen. Liknande körvägar fanns också genom skogsmarkerna mellan olika åkerområden - även om de inte är angivna på Häradskartan. Där det behövdes är de stenröjda.

Många av de gamla körvägarna används än i dag som stigar. De var välbyggda med stenlagda ramper på vissa avsnitt. En del har byggts på med ett gruslager och försetts med dräneringsrör. Några, som spärrats av nedfallna träd, har övergivits och syns nu bara som lite mera släta stråk i terrängen. I nordväst och i sydväst har odlingsmarken och körvägarna byggts över med nya vägar och hus. Några nya bredare och grusade vägar har tillkommit som inte har samband med de gamla körvägarna. En slinga har försetts med elljus.

Det går inte överallt att skilja mellan äldre smala, bara ca 1.5 m breda, stigar och körvägar mellan odlingsmarkerna som oftast är mer än 2 m breda – särskilt inte där de håller på att växa igen. I det följande ges några exempel på ännu synliga välbyggda körvägar (1 och 3) och övergivna sträckor som skogen håller på att ta över (2 och 4).

Av sammanhangen med stigarna som finns utsatta på orienteringskartan framgår vilka delar av det som nu är stigar som har varit körvägar. I terrängen ser man att de är bredare och stenbefriade.

1. Vägbank vid sydöstra hörnet av Valborgängen. Den gamla körvägen ses svänga upp mot sydväst till bebyggelsen i norra Tegelhagen. Sträckan ingår nu i det välgrusade stigsystemet.

2. Här syns den gamla körvägen (som tillkom efter 1893) bara som en slät yta i terrängen – ett par björkar har redan hunnit etablera sig mitt på vägen.

3. I sluttningar är den gamla körvägen ett tydligt hak i terrängen. Det kommer att synas även lång tid efter att träden växt in över vägbanken. Från den tidigare herrgårdens trädgård håller vintergröna på att sprida sig ut över vägen.

4. Den övergivna körvägen (som tillkom efter 1893) norr om Kasbytorp och som en gång gick till Alhem ses som en överväxt hålväg, bara lite bredare än en stig.

5. Uppför norra sluttningen av Kummelberget finns en bred vägramp anlagd – i bredd lik de körvägar som utgår från Tegelhagen. Det vägningsnittet är dock inte med på Häradskartan och anlades antagligen i samband med förläggningen av kraftledningen som delvis går över Kummelberget.

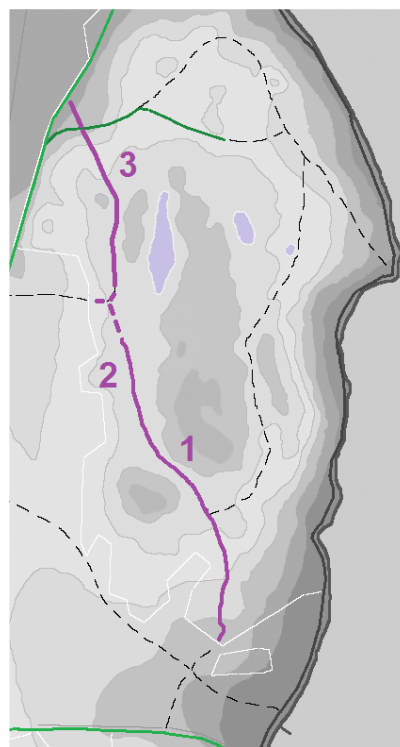
6. Öster om Valborgängen tillkom flera körvägar efter 1893 i samband med att odlingsmarkerna utvidgades norrut. Utanför det nordöstra hörnet av Valborgängen leder en vägramp ner mot norr till åkermarkerna (övre bilden, sett mot S). Ett tiotal meter ner i sluttningen leder en förgrening av mot väster. (högra bilden, sett mot öster). Den vägbanken är dock inte med på kartan varken från 1893 eller från 1902.

6

Den gamla stigen över Kummelberget

Stigen är fortfarande i bruk – men nedfallna träd och barnens kojbygge gör att den håller på att bli natur igen. Antagligen var det en förbindelse mellan Tegelhagens södra och norra jordbruksmarker. Man körde hellre sina redskap över berget än över åkermarken. I södra delen kan man ännu ana några mindre åkerlyckor med sina raka kanter mot den angränsande terrängen. På de övergivna åkrarna är marken lerig på höst och vår. Strax norr om sänkan mellan två bergshöjder är stigen stenröjd. Längre mot norr, vid kraftledningsgatan, är den svår att följa på grund av allt sly som växt upp under kraftledningen. Sedan är den väl synlig i den nordligaste sträckan som går ner mot Tegelhagens norra odlingsmarker. Stigen beskrivs från söder.

1. När man kommit upp på höjden söderifrån går stigen i sänkan mellan två bergshöjder. En asp som vält över stigen (och ligger väl fastkilad i andra träd) har blivit stomme till en myschoja (2014). De få som använder stigen har börjat gå till vänster om kajan. Till höger om stigen ligger stensättningen – kumlet – en gång väl synlig från farleden utmed Edsviken. Stigen har också använts för tunga transporter – körspåren syns ännu tydligt.

2. Ca 100 m längre norrut går stigen över en liten rygg med rullstenar som uppkommit i en strandzon. Här har stigen röjts från stenar. Intill ligger ett av de stora flyttblocken som isen lämnat kvar i Tegelhagsskogen, här sett mot syd.

3. efter kraftledningsgatan är stigen svår att följa vidare norrut. I sluttningen blir den åter tydlig. Bitvis ser man att stenblock röjts från stigen. Sett mot syd.

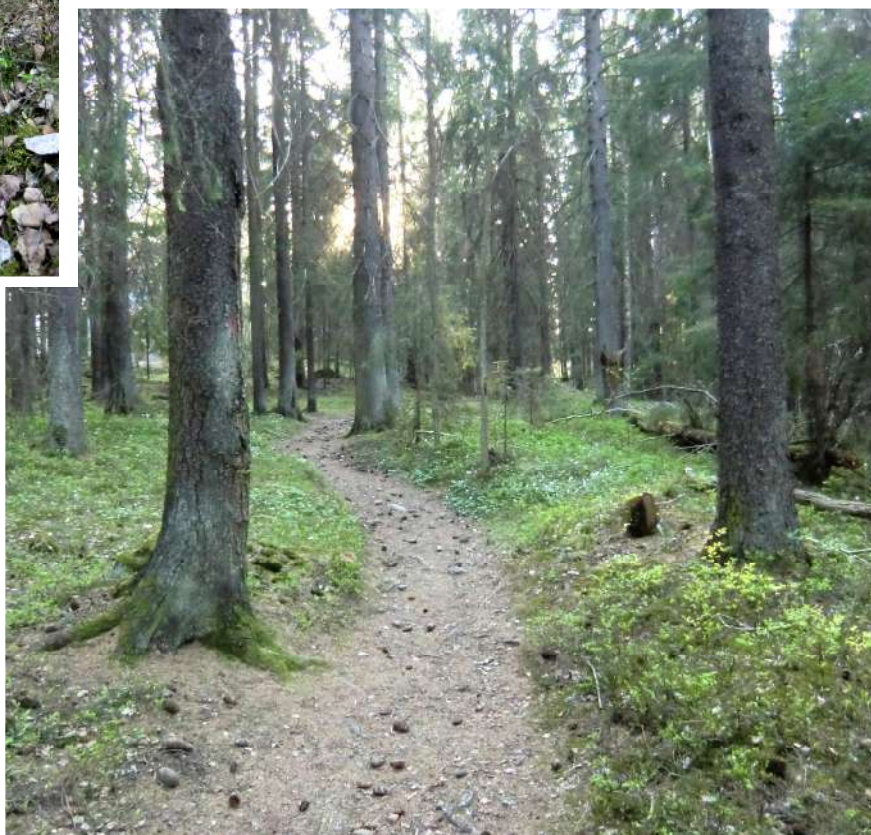
7 Den gamla stigen söder om Koloniträdgårdarna – och fortsättning till gamla Kasbytorp

Kasbytorp hörde en gång till Ervinge och därför är det troligt att en stig gick österut till torpet, antagligen från Silverdal, som var den närmaste gården. De två isolerade stigavsnitten som markerats med 7 på kartan hörde nog ihop, men den mellersta delen har senare tagits över av körvägar. Det gamla torpstället låg i den södra kanten av dalgången där Kasbytorp ligger och det är dit stigen ser ut att vara riktad. Flera resta stenar kan ses utmed stigen – markerade med fyrkanter på kartan.

Ett litet röse på gränsen mellan Silverdal och Ervinge ligger nära stigen vid Kasbytorps sydvästra hörn.

1. Hålvägen väster om Kasbytorp, sett mot NV, är nog den äldsta stigen från torpet till Silverdal. Långt i bakgrunden skymtar den öppna terrängen kring en senare anlagd väg.

Innan den vägen nås står en rest sten intill stigen – kanske en stigmarkering – men terrängen är ganska tillstökad av militärövningar.

2. Här på en liten höjd (sett mot väster) kan man inte längre se någon tydlig stig – terrängen har stökats om ordentligt av militärens övningar. Men terrängen är lättgången och man undviker sankmarken som ligger nedanför sluttningen i norr.

På den ganska slitna marken finns en rastplats intill stigen – vid dess västra sida står en rest sten och en som håller på att välta – kanske en gång avsedd som stigmarkering – eller använd som milvärn?

Stigen – här sett mot öster - går över den norra avrinningen på ett av Tegelhagsskogens små kärr. Söderut (till höger) blir det blötare och träden domineras av alar.

3. När man passerat Kasbytorpsvägen hittar man stigen utanför det sydöstra hörnet till koloniområdet. Här har den lagts på en stenbank som senare blivit sönderkörd av skogsmaskiner. Mitt i stigen växer en stor asp – här sett mot öster.

4. Stigen går vidare västerut längs foten norr om en berghöjd, här sett mot öster. Den passerar sedan söder om ett litet kärr som nu blivit utfyllt.

5. Här ansluter stigen till Silverdalsvägen som ersatt den gamla Sollentunavägen, sett mot nordost. Gården Silverdal låg på den västra sidan av gamla Sollentunavägen, men ladugården och vagnslidret på den östra sidan. I bakgrunden kan man skymta terrasserna och stengrunderna till de gamla byggnaderna. Den ståtliga eken har säkert stått här i över 100 år. Här fanns också en grusås som man kan se spåren av i förgrunden.

8

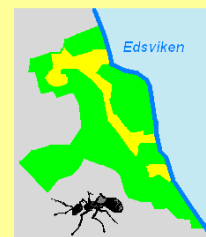
Stenspången till Drakön

En spång med hyfsat plana stenytor har lagts mellan stranden och Drakön i Edsviken. Vid högvatten går det att balansera sig till ön. Här ses spången först från stranden med Drakön i bakgrunden och sedan från Drakön, som ligger till vänster (öster) i bilden.

VII

SENTIDA KULTURLÄMNINGAR

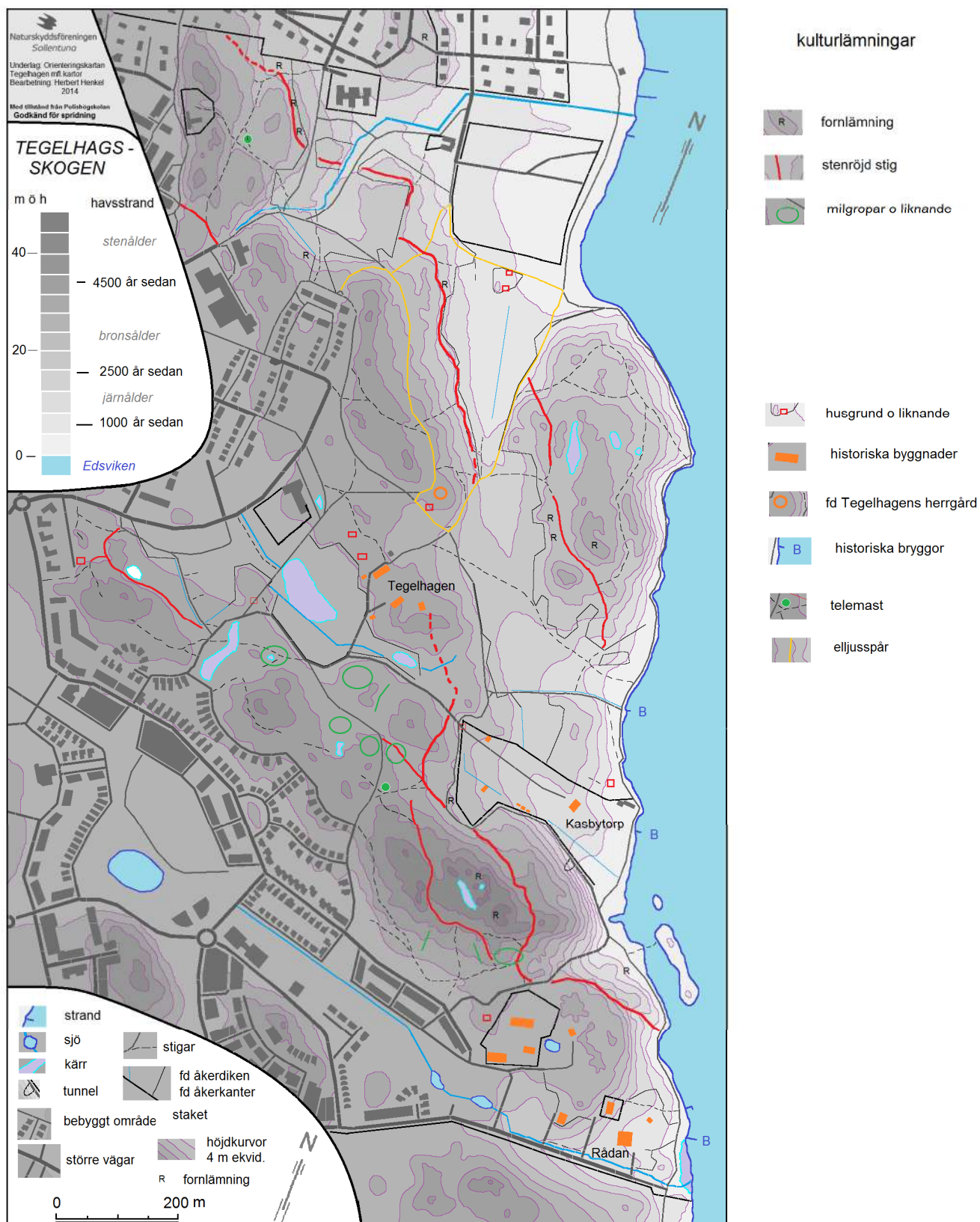

(E Å)

VII

SENTIDA KULTURLÄMNINGAR

KARTA Kulturlämningar i Tegelhagsskogen.....	191
Jordbrukstidens efterlämnade spår i terrängen – kantdiken och odlingsrösen.....	192
Kasbytorp.....	194
Tegelhagen.....	197
Alhem.....	201
Rådan.....	202
Silverdal.....	206
Milgropar, milvärn och mildiken – militärens efterlämnade spår.....	207
Ny Teknik.....	212

Karta Kulturlämningar i Tegelhagsskogen

Jordbrukstidens efterlämnade spår i terrängen – kantdiken och odlingsrösen

Odlingsrösen är högar med små och större stenblock som rensats bort från odlingsmarken och kastats på en plats som inte har gått att odla upp. Till exempel på berghällar eller intill stora stenblock. De finns oftast utmed de tidigare åkerkanterna.

Om de förekommer mitt i skogen kan det vara mycket gamla och oftast är det små åkerlyckor som rensats från sten.

Väster om Kasbytorp (bilden till höger) med den tidigare uppodlade ytan i bakgrunden. Norr om Kasbytorp hittas flera odlingsrösen på avstånd från de odlingsytor som kan ses på Häradskartan. Ofta läggs de bortplockade stenarna på berghällar eller bland större stenblock. (bilden nedtill, väster om Kummelberget).

Kring de flesta odlingsmarker finns diken utmed kanten till skogsmarken. Ibland ser man bara ett hak i terrängen där den släta tidigare åkermarken övergår till den mera oregelbundna ytan på skogsmarken.

På Tegelhagens odlingsmarker tränger skogen fram från alla håll. Först i ledet kommer asp med talrika rotskott som snabbt blir till grövre stammar.

De tidigare åkrarna är nu gräsbevuxna ytor. För att undvika att skogen tar över måste de slås med jämna mellanrum.

Slyröjning på fd. åkermarken öster om Tegelhagen. I den vänstra (södra) bilddelen ses ett odlingsröse.

Kasbytorp

På 1600-talet var Kasby ett torp till Ulriksdal. På en karta från 1700-talet anges Kasswärkan som namn på torpet, ännu senare hette det Katsverkan. På 1900-talet byggdes en herrgård på torpets mark som omfattar hela den odlingsbara dalsänkan mellan en tvärmoränsträng i norr och Hällberget i söder. Flera lite äldre byggnader finns kvar i området och marken betas av hästar. Utmed vägen till gården har en allé planterats och flera av de gamla lindarna har ersatts med nya.

Infarten till Kasbytorp med grindstolpar (1) och lindallé, sett mot öster. Intill vägen ligger en av de äldre byggnaderna – parlogen (3). Den andra viktiga infarten till torpet var sjövägen. Den gamla bryggan (2) har bätrats på med betong.

När Kasswärkan blev torp till Ulriksdal på 1600-talet markerades gränserna med 16 kringsskolade rösen. Vid en långt senare, i juni 1912 genomförd, rågångsförrättning beskrevs alla dessa gränsmärken i detalj. Erfvingeborna som hade en smal korridor fram till Edsviken klagade över intrånget ty det hindrade deras tillgång till fisket. Förmodligen gick också en stig från byn Erfvinge österut fram till sjön. Nu hade torparen antagligen mera ärenden söderut till Ulriksdal, vilket kan vara anledningen att en stenröjd stig ännu slingrar sig upp över Hällbergets östra sluttning.

Gränsen till torpets domäner går precis vid parlogens (3) nordvästra hörn (det vänstra i bakgrunden). Hagen betas i dag av vackra nöjeshästar.

De tre äldre byggnaderna, torphuset med stomme från 1700-talet, höskullen och stallet (4) ligger utmed den södra gränsen till torpets ägor.

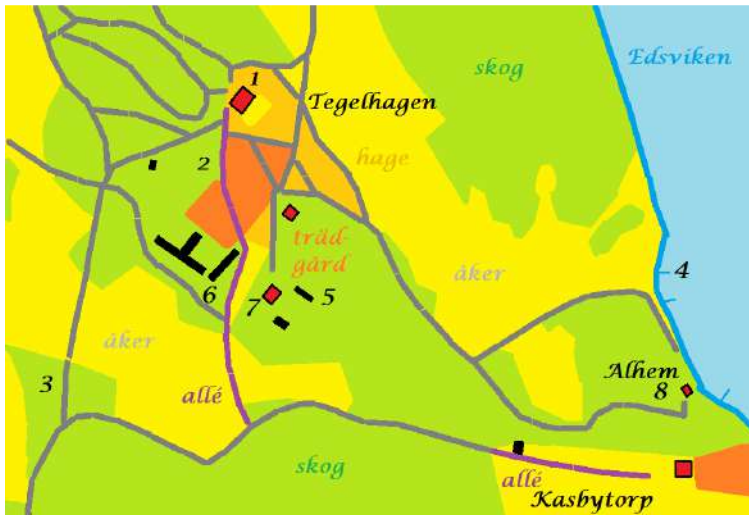
I sydvästra hörnet av ägan ligger en vattencistern (6) från betongåldern delvis under marken.

Nära stranden i nordöstra delen ligger två nyare byggnader. Det större kan ha varit ett båthus.

Fram till slutet av 1700-talet fanns torpare på Kasby. Sedan har olika familjer arrenderat stället och med tiden uppfördes en ny stor huvudbyggnad (5) när direktörer från Stockholm bosatte sig på Kasbytorp. En stor trädgårdsodling kan ses på en karta från 1902.

Tegelhagen

Torpstället Tegelhagen, som omnämns 1666 hörde till Kummelby och kan ses med de uppodlade markerna på kartan ovan från 1812. Mot söder gränsade de till Erfvinge. Det förvandlades under slutet på 1800-talet till herrgård. En pampig byggnad uppfördes 1886 på den platå (1) där boulebanan ligger i dag. Framför den ståtliga byggnaden fanns en lika ståtlig fontän som nu kan ses i Edsbergsparken. Kartan visar bostadshusen och andra byggnader i början på

1900-talet samt det vidlyftiga vägnätet som omgav platsen. En stor trädgårdsodling (orange på kartan) hörde också till.

Tegelhagens herrgård i början på 1900-talet (*Kommunarkivet* 7982). Huset brändes ned 1971. Från Boulebanan har man sikt till Hjorthagen i Stockholm.

Infarten från Kasbytorpsvägen i söder försågs med en lindallé (2) som nu ser väldigt ålderstigen ut. En del av de gamla träden har dött. Nu går där en knappt skönjbar stig.

Vid den västra infarten (3), här sett mot norr), står en grindstolpe, men gränsen till Tegelhagen gick vid skogskanten lite längre norrut.

Den andra viktiga infarten till gården var sjövägen. Resterna av den gamla bryggan (4) kan ännu ses vid stranden.

På en del av den tidigare åkermarken sydväst om Tegelhagens gård (väster om den västra infarten) har kolonilotter lagts ut. I sänkan dröjer sig höstdimman kvar ibland. (E Å).

Via den kallmurade rampen kunde man nå övervåningen till höskullen.

I den övergivna lindallén hittas rester från grindstolparna (E Å).

Jordkällaren låg i södra sluttningen på platån där herrgården tidigare stått.

Bland de bevarade gamla byggnaderna finns ett stort magasin (6).

Ladugården (5, E Å).

Arrendatorns bostad (7) är ännu i bruk.

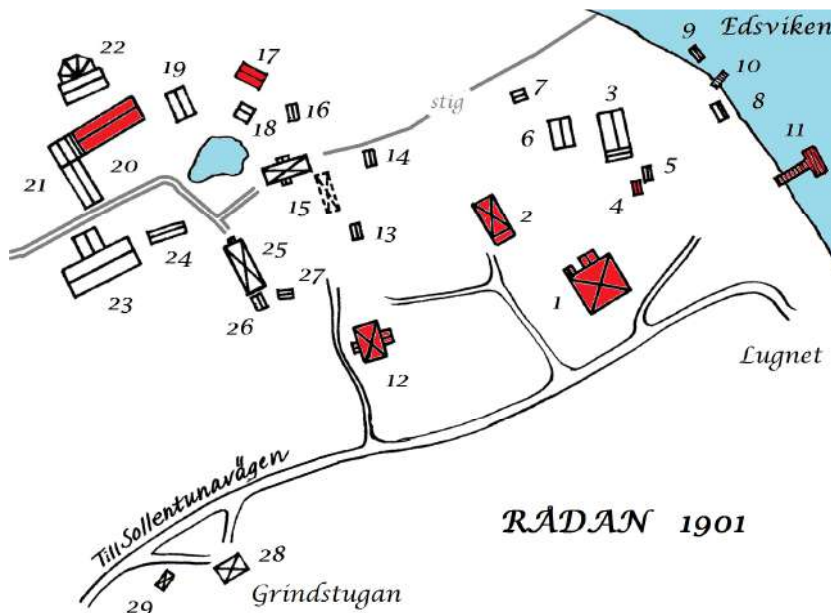
Norr om Kasbytorp (karta på sida 6) ser man resten av en jordkällare – bondesamhällets kylskåp - där det är svalt på sommaren och lite varmare än fryskallt på vintern (8). En liten terrass och jordkällaren är de enda spåren som kan ses efter torpet Alhem, som blev kaptenbostad och senare sommarhus.

Här vid Alhem bodde befälhavaren på ångslupen *Brunnsviken* Gustaf Johansson 1878 – 1884. Enligt tidtabellen från 1897 ångbåtstrafiken angjordes bryggorna *Kasby*, *Alhem* och *Tegelhagen* under högsommaren med 7 turer både på söknedagar och helgdagar. En resa från *Stallmästargården* till *Sätra* tog 1 timme och 10 minuter kostade 35 öre – för barn tillkom 15 öre.

Körvägen mellan Tegelhagen och Alhem kan fortfarande skimtas som en lite nedsänkt hålväg i sluttningen norr om Kasbytorp.

Rådan kan ha funnits som torp till Kymlinge vid mitten av 1500-talet. På 1800-talet ägdes stället av kommerseråd, grosshandlare mfl. tills det 1885 köptes av *Axel och Sofia Alms Stiftelse* och blev internatskola för föräldra- och värlösa flickor så att de kunde få en kristlig uppfostran och god handledning. Den stora gårdens lantbruk sköttes av en arrendator. Kartan från 1901 gjordes i samband med inventering av byggnader för brandförsäkring. Av de många byggnader som togs upp finns ännu idag flera kvar (röda på kartan – se också tabellen på sida 14).

Staten köpte Rådan av den Almgrenska stiftelsen på 1940-talet när Svea Livgarde flyttades ut från Stockholm. Lantbruket avvecklades och byggnader togs över av militär personal. 1989 köpte Sollentuna kommun marken och på 2010-talet gjordes detaljplaner för en tätare bebyggelse.

En nyuppförd brygga finns nu vid den gamla tilläggsplatsen Rådan vid stranden av Edsviken, nu kallad Silverdal, så att ångbåten männe ska hitta hit igen.

Numera sker infarten till Rådan från Sollentunavägen via Rådanvägen. Till huvudbyggnaden kommer man över en vacker stenbro som byggts över Rådanbäcken.

Den största byggnaden (1), skolhuset från den Almska stiftelsen, är nu friskola. Bostadshuset (2) och (12) är privatägda.

Almska Trädgården ligger just där sluttningen planar ut i Silverdals sänka. Äppelträden var en del av en större trädgårdsodling under Rådans tid som internatskola. Till vänster ses hörnet av bostadshuset (12). I bakgrunden skymtar anläggningar på Polishögskolan som placerats där sedan Svea Livgarde flyttat från området. (E Å).

I sluttningen ovanför bostadshuset (2) ligger en terrass till någon nu försvunnen byggnad.

En av de märkligare byggnaderna från Rådans storhetstid är spannmålsboden (17) på höjden ovanför dammen (blå på kartan). Huset står ännu stadigt på tillhuggna stenblock.

Där bodde och arbetade träkonstnären *Pierre Morency* innan han blev avhyst i samband med planeringen för förtätad bebyggelse. Några stora arbetsstycken, där vedsvampar börjat växa, ut står kvar i området.

Huset har sedan dess använts av Södra Sollentunas Scoutkår.

Den stora ladugården (20) som byggdes 1893, med plats för 70 kor, var toppmodern – med vattenledningar och en reservoar för nästan 3 kubikmeter vatten. Byggnaden användes också under militärtiden och är avsedd att bli en del i den planerade nya bebyggelsen.

Byggnader vid Rådan 1901 enligt en inventering som underlag för brandförsäkring, *nu försvunna byggnader anges med kursivstil*, byggnader som fanns kvar 1990 är rödmarkerade på kartan.

1 Stiftelsen Axel och Sofia Almgrens skolbyggnad i 4 våningar, senare musikkassern, nu friskola.

2 Bostadshus, var bla. tjänstebostad för chefen för polishögskolan.

3 Tvättstuga mm., 4 Visthusbod, 5 Avtråde, 6 Vedbod, 7 hönshus, 8 kolbod, 9 badhus med bassäng och trampolin, 10 klappbrygga.

11 Ångbåtsbrygga som trafikerades av ångslupen *Brunnsviken* kring förföras sekelskiftet, (bryggan har återuppförts).

12 Huvudbyggnad från 1700-talet, föregångare till stiftelsens skola, senare bla. bostad för militär personal.

13 Avtråde, 14 smedja, 15 statbyggnad som 1924 ersatte en äldre intilliggande (angiven med streckade konturer), 16 vedbod,

17 spannmålsbod, senare en träkonstnärs viste, 18 svinhus, 19 stall och oxhus, intill stod skostallet (för skoning av hästar) som 1937 flyttades till Skansen.

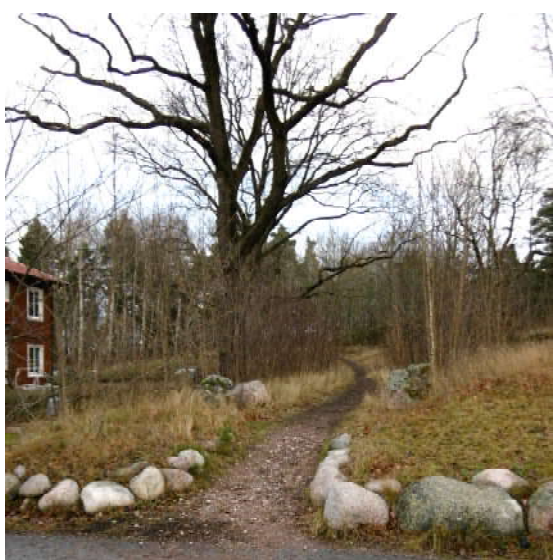
20 Ladugård byggd 1893 med plats för 70 kor.

21 Vagnslider, 22 Vagnslider och slöjdbod, 23 Loge med två lador, 24 växthus med glastak, 25 Bostadshus och mjölkrum, den gamla manbyggnaden från tidigt 1700-tal på torpet Rådan, 26 Källaröverbyggnad, 27 Visthusbod,

28 Bostadshus vid torpet Grindstugan, 29 bod vid Grindstugan, en tid sommarbostad.

Torpet Skogsdal i byn Ärvinge i Spånga socken blev på 1740 talet Silverdal. Här fanns många nyttiga inrättningar: En krog som höll igång till mitten på 1800-talet, en lanthandel i slutet på 1800-talet till mitten av 1900-talet, häradstingsplats några år under början på 1800-talet, ett slakteri och en smedja.

Vid smedjan fanns en milsten med upplysningen *1 MIL FRÅN STÅK HOLM* – och kommen så långt var det lagom tid för en paus. Milstenen har varit parkerad på Hersby Hembygdsgård. Nu står den vid skolan på Silverdalsvägen och smedjan har flyttats till skolgården. Huvuddelen av gården låg på den västra sidan av den gamla Sollentunavägen. En ladugård och ett vagnslider låg på den östra sidan. Det är grunderna till dessa som man fortfarande kan se i Tegelhagsskogens allra västligaste flik intill den gamla stigen som en gång gick till Kasbytorp.

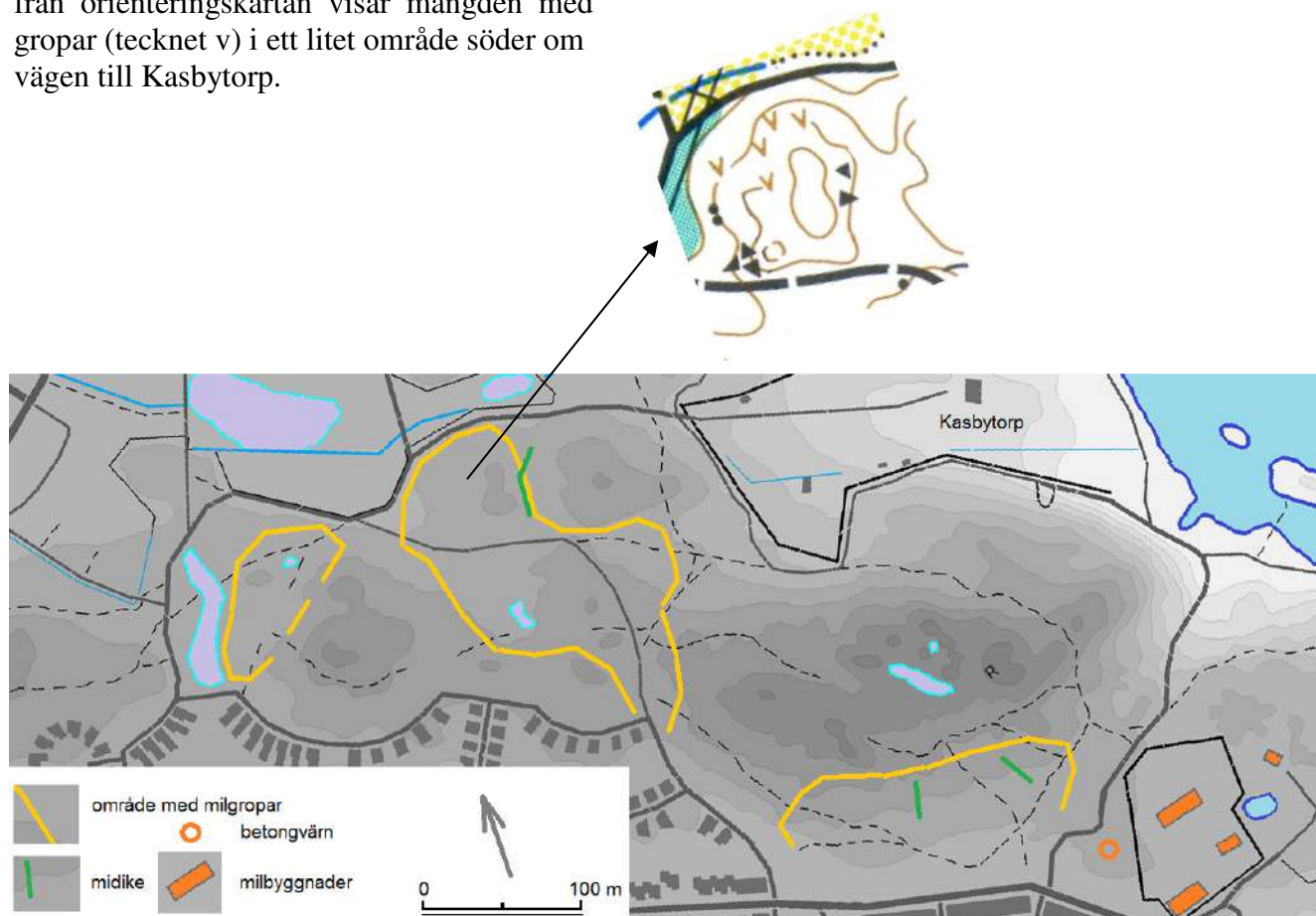
Den gamla stigen till Kasbytorp är nu en trevlig ingång till naturreservatet Tegelhagsskogen.

Smedjan och milstenen innan de flyttades till Silverdalsskolans gård. På stenens nedre del (dold på bilden) förkunnades att *ANKARCROWA* var *LANDSHÖFDING*.

Milgropar, milvärn och mildiken – militärens efterlämnade spår

Flera områden i södra Tegelhagsskogen är påverkade av tiden då Svea livgarde var förlagd till Sörentorp och hade sina övningsområden på det angränsande Järvafältet. Typiska kulturlämningar är små grävda skyddsvärn och några långa raka diken – här kallade milgropar och mildiken. De kommer att kunna ses länge än i terrängen – i princip till nästa istid. Ibland verkar det som om stenblock använts som förbättringar till värnen. Kanske en del resta stenar är en del av värnbyggandet. I det följande ges några illustrationer av dessa nya geologiska fenomen. Utsnittet från orienteringskartan visar mängden med gropar (tecknet v) i ett litet område söder om vägen till Kasbytorp.

Det inhägnade området var efter militärtiden byggupplag för byggbolaget Skanskas utbyggnad av Silverdal. Byggnaderna från Rådans tid som jordbuk och skola togs i anspråk av militären. På träden i skogen kan man ännu se markeringen av det blåvita spåret för löpträningen.

Längst i sydöst vid en skyttegrav har ett minivärn byggts av betong. Det är ett av de fasta "fornlämningarna" från militärtiden (intill vägen ned till Edsviken).

Det sydöstra mildiket är ca 60 m och löper i nord-nordvästlig riktning uppför södra sluttningen på Hällberget.

Det sydvästra mildiket är ca 40 m och går nord-syd uppför södra sluttningen på Hällberget. Intill har ett litet värn grävts ut – en av de många milgroparna.

Det norra ca 50 m långa mildiket går i nord-sydlig riktning och ligger mitt i ett stort område där marken bär många spår av militärens övningar.

Mot norr fortsätter diket ytterligare 30 m nedför sluttningen.

Här vid den gamla stora granen verkar stridsledningen ha slagit sig ner. En stor rektangulär milgrop samsas här med två mindre grannar.

Milgroparna ormar sig fram i terrängen, är små stygga hål, eller stenförstärkta sänkor.

Vid sydöstra sluttningen på Hällberget har milvärn byggts med lokala stenblock. Några resta stenskivor kan också misstänkas ha varit kulskydd.

När vitsipporna slagit ut kan det kanske vara trevligt i en milgrop. På hösten är det värre – då är det risk att krutet blir fuktigt när man trycker i gropen.

(De tidvis vattenfyllda groparna i norra delen av Tegelhagskogen har nu lagts igen så att dagisbarnen inte ska trilla i).

Söder om Kasbytorp mynnar dagvattenledningen från hela Järvafältet ut i Edsviken – utan rening – så som man gjorde förr. Ett tag var ingången dekorerad med den i Tegelhagen ovanliga lilasvansade enhörningen. (E Å).

Längs vägen uppför sluttningen ligger stora högar med sprängsten. Efterhand har träjon börjat trivas bland stenarna.

Där ledningen mynnar ut i sjön blir det svag is vintertid. (E Å).

Från betongåldern, som ju inträffade ca tusen år efter järnåldern, finns flera lämningar utspridda i Tegelhagskogen. Bland annat den lilla kuren (på bilden ovan) som för det mesta är dold i grönskan söder om båtupplaget. En liknande minikur finns också i militärens övningsområde söder om Hällberget.

I aspdungens södra sida i närheten av den lilla betongkuren finns en i 2 kammar utförande. Båda var en gång en del av militärens tränings anläggningar.

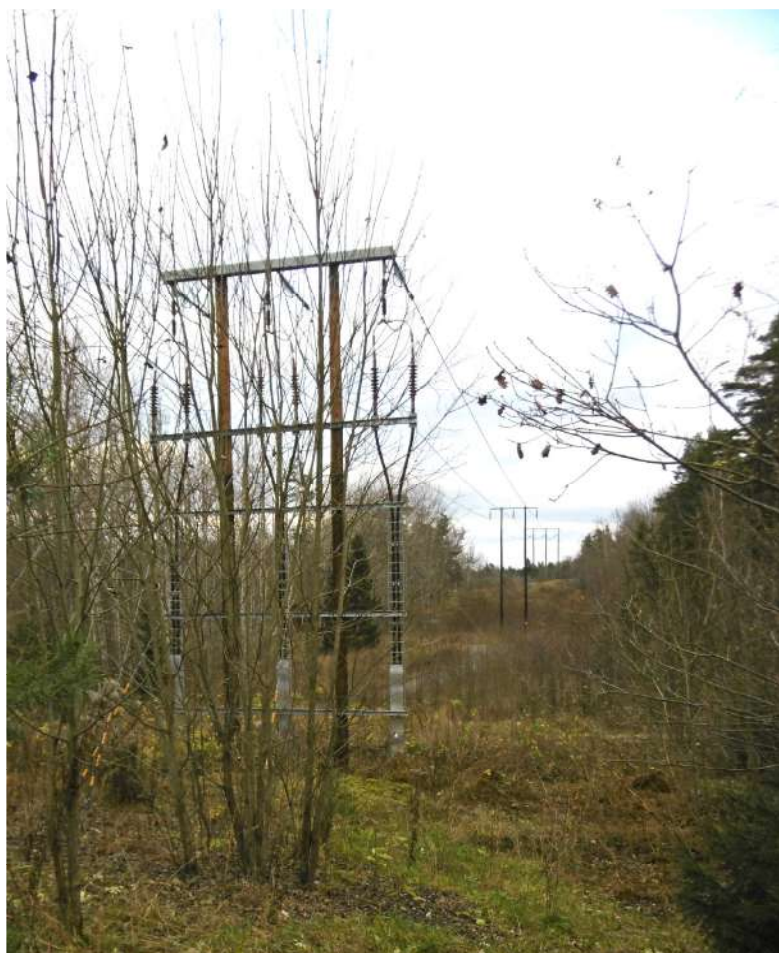
Ett par telemaster har rests lite diskret i Tegelhagsskogen så att alla Silverdals-, Edsviken- och Tegelhagsbor kan vara ordentligt uppkopplade hela tiden.

Till höger ses den norra masten (nära scoutgården Holken) sträva mot skyn. Den södra är lite mera diskret placerad.

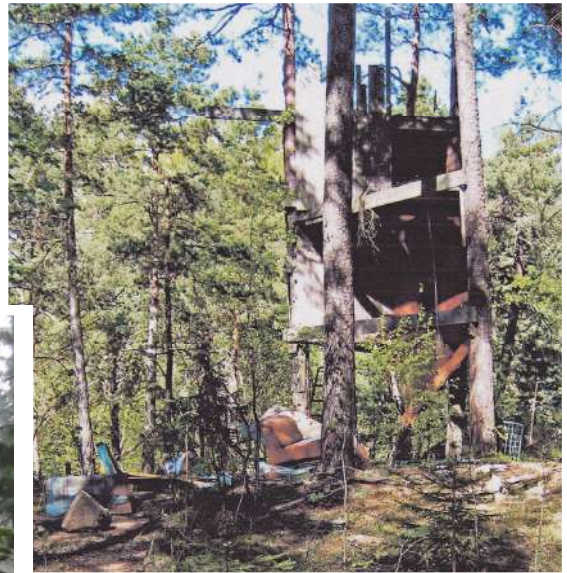
☐ Kraftledningen förlades i marken när Silverdal bebyggdes men 500 m går ännu som luftledning tvärs över det 2014 inrättade naturreservatet. Naturligtvis borde den grävas ner på den sträckan också. Fästjärnen till de gamla stolparna har lämnats kvar på berghällen. 2018 beslutades att ledningen ska förläggas under mark.

Liknande snubbeljärn finns också på Hällbergets sydöstra topp – men här var de fästen för ett geodetiskt torn som var placerat över en triangelpunkt. Senare ersattes trianguleringen med flygfotografering, tornet revs och triangelpunktens läge markerades med en vitmålad kvadrat.

I Tegelhagsskogen är det välbeställt med kojor av alla dimensioner. En del har efterhand städats bort, andra har säckat ihop. Några ställen är periodvis rastplatser för dagisgrupper - då ser det för det mesta välstädat ut.

Barnens pinnkojor brukar övergå till harmlösa högar som snart murknar. Värre är det med nybyggen med tryckimpregnerat trä som spikats fast i träden – detta är från 2014

Vid den gamla stigen öster om Tegelhagen har det under många år varit uteskola för slöjd – med permanent tak, eldstäder och verkstäder för bla. smide, täljning och tovning. (E Å).

När mörkret sänker sig tidigt på höst och vinter tänds belysningen utmed elljusspåret (E Å).

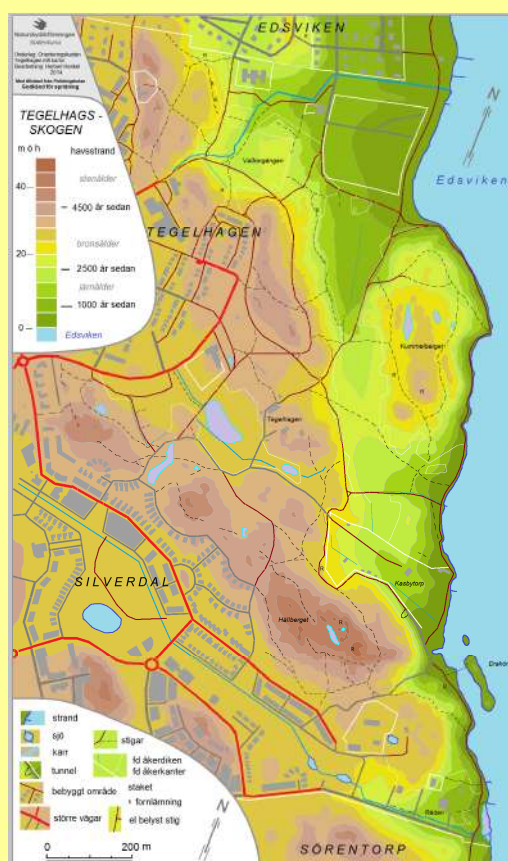
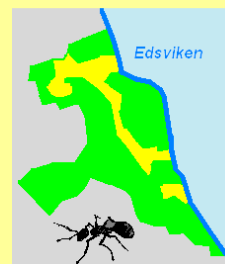

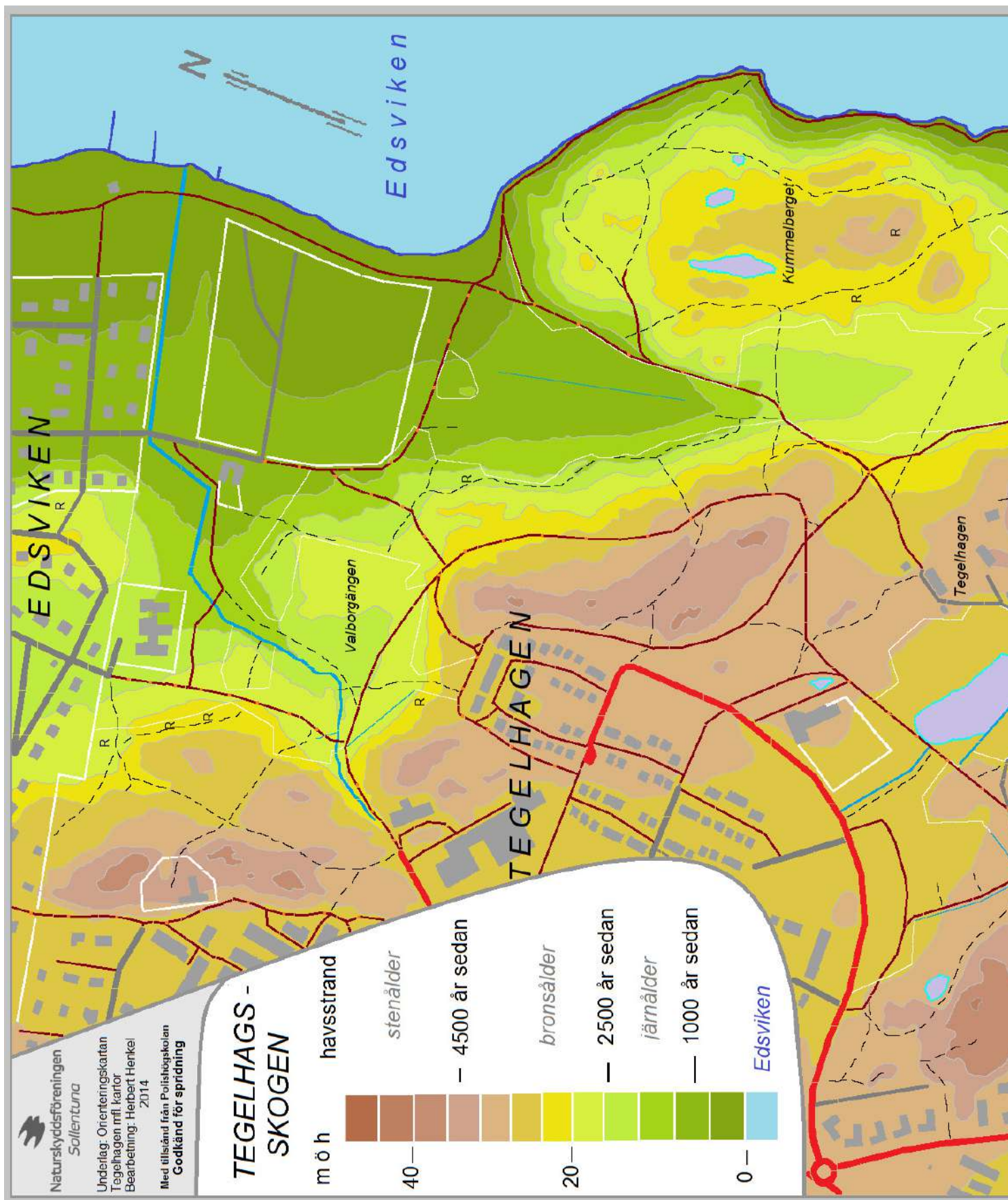
VIII

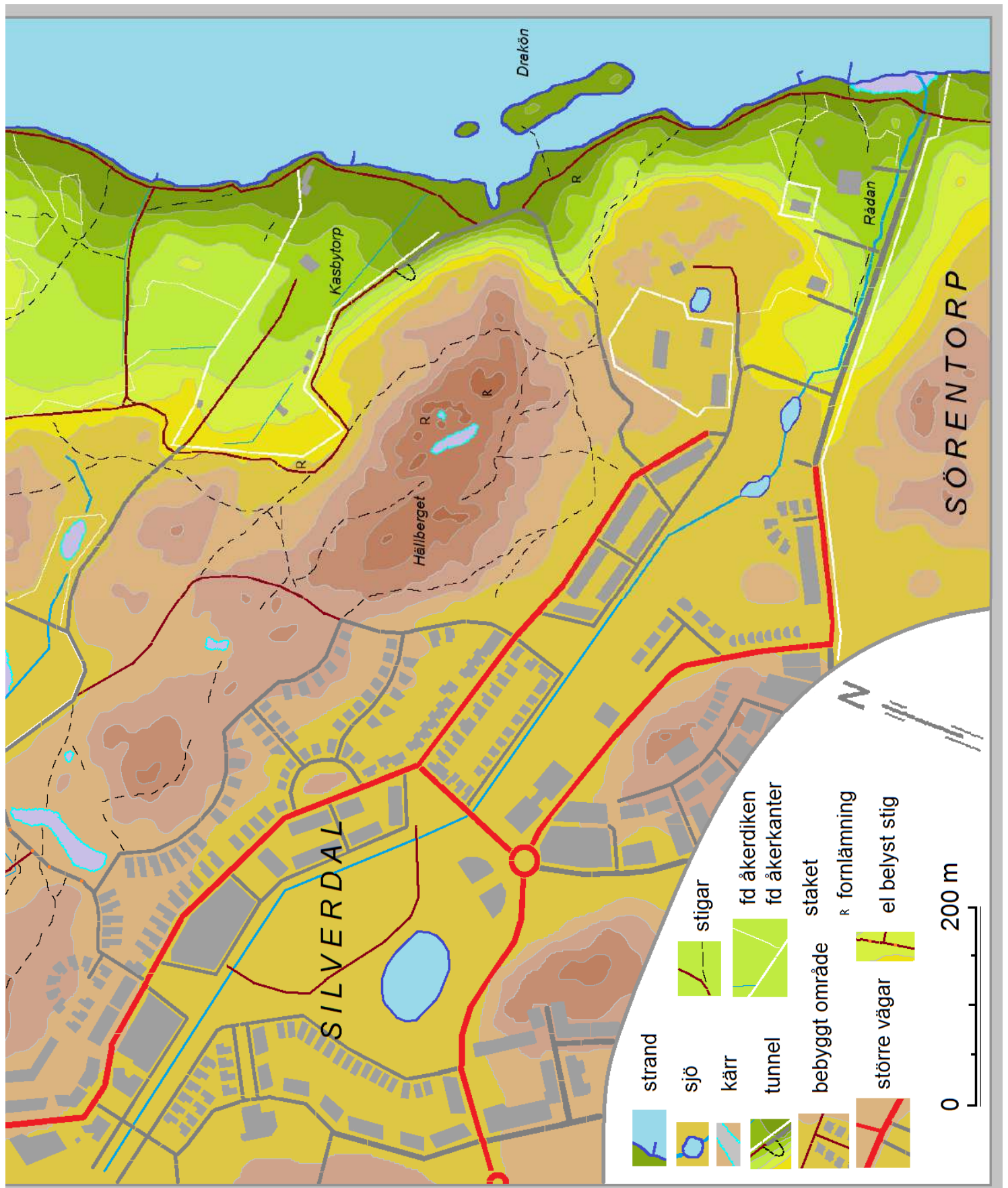
HÖJDSKIKTSKARTA

över

TEGELHAGSSKOGEN

VIII

Höjdsiktskarta över Tegelhagsskogen

Teknisk kommentar angående höjdsiktskartorna

Höjdsiktskartorna är baserade på digitaliserade höjdkurvor. För Tegelhagsområdet är det orienteringskartans höjdkurvor med 4 m (vertikal) ekvidistans och för centrala Sollentuna är det topografiska kartans höjdkurvor med 5 m ekvidistans som har utgjort underlaget. (Höjdkurvorna härrör i sin tur från flygbildstolkningar med stereoteknik och punkter där höjden är känd genom avvägningar).

Höjdsiktskartan är en kombination av Polishögskolans orienteringskarta och olika kommunala plankartor med höjdkurvor. De olika kartdelarna har skalats om, roterats och informationen förenklats. Vägar och bebyggelse anges bara schematiskt som grå bakgrund. Färgskalan har gjorts så att områdets topografiska karaktär framhävs. Kartan är roterad 25 grader mot öster i förhållande till norr för att utnyttja A4 formatet bättre. Stigar är i ständig förändring – och det urval i 5 olika klasser som nu är med kanske inte står sig så länge. På vissa ställen är marken så sliten att stigar inte längre kan urskiljas. Bara få namn har tagits med. Kommundelarna *Edsviken*, *Tegelhagen*, *Silverdal* och *Sörentorp*. De gamla gårdsnamnen *Tegelhagen*, *Kasbytorp* och *Rådan* är med och några topografiska namn (*Valborgängen*, *Kummelberget*, *Hällberget* och *Drakön*).

För att illustrera höjdsikten används en geografisk färgskala med grönt för låglänta områden över gult till brunt för höjdområden. Genom att kombinera höjdsikten med en landhöjningskurva som beskriver det lokala landhöjningsförloppet (i detta fall för Uppland), kan olika höjdsikt respresentera olika tidpunkter för landområdenas utbredning – dvs. den tidigare havsytans läge i den nuvarande terrängen. Det kan i sin tur matchas med de traditionella historiska indelningarna i *stenålder*, *bronsålder*, *järnålder* och medeltid. På grund av höjdkurvornas ekvidistans och att landhöjnings-förloppet inte är linjärt över tiden, representerar höjdsikten udda tider och olika långa tidsintervall. Osäkerheten i landhöjningsförloppet gör att dessa tider endast är ungefärliga inom ca 100 år.

Fornlämningars läge i förhållande till den tidigare havsytans läge gör att de i viss utsträckning kan relateras till de olika historiska åldrarna. Därför är det lämpligt att illustrera fornlämningar mot en bakgrund med höjdsikt.

Höjdsiktskartan utges av Naturskyddsföreningen i Sollentuna.

Höjdsiktskartan över Tegelhagsområdet har också använts i ett gråtonsutförande som bakgrund till andra data som då kan illustreras tydligare med färg. I teckenförklaringen till höjdsiktskartorna används ett utsnitt av kartan där respektive symbol förekommer. På så sätt kan de ses med den kontrast de faktiskt har i kartan i stället för en vit bakgrund. På höjdskalen anges den ungefärliga tidsgränsen för de olika historiska åldrarna.

Vissa andra kartor och kartutsnitt som visas är roterade på motsvarande sätt med 25 grader mot öster för att lättare kunna känna igen kartbilden i förhållande till huvudkartan.

Höjdsiktskartan är godkänd för spridning av Lantmäteriet

Metod - Många skogspromenader, flera organiserade utflykter i Naturskyddsföreningens regi, spaning efter gränsrösen och fornlämningar och många tips + bilder från *Erik och Elsie Åhman*., boende i Tegelhagen. Elsie och Erik har också haft vänligheten att granska alla texter som därmed blivit tydligare med minskat antal tryckfel.

Källor - Hembygdsföreningens skrifter nr **14** *Nils Göransson* Från Hersby till Rådan 1990, och nr **15** *Anna-Lisa Nyreöd* Sollentunaboken 1996,
Kommunarkivet, Lantmäteriverket – *Historiska kartor*,
Sollentuna kommun skötselplan för naturreservatet Tegelhagsskogen,
Skogsstyrelsens nyckelbiotoper,
Polishögskolans orienteringskartor av olika årgång,
kommunala plankartor.
Stefan Nordin: Milstolpar – Historik, 1998, (ISBN 91-630-6713-7).
Sveriges Nationalatlas – *Berg och Jord, Växter och djur, Kulturminnen och kulturminnesvård*.
Naturvårdsverket Monitor **21**: Bruk- och missbruk av naturresurser – en svensk miljöhistoria.

Bilder är tagna av *Herbert Henkel* om inget annat anges vid bilden. *Erik och Elsie Åhmans* bilder är markerade med (E Å). Bilder på ångfartyg är från Uppsala Universitetsbibliotek (U B) och från boken *Edsbergs Slott – Sollentunas krona* utgiven av Sollentuna kommun. Bilderna på vikingaskeppet Aifur har tagits av *Stina Johansson (S J)*. Bilden på den simmande bävern har *Yords Österman (Y Ö)* lyckats ta.

Tillstånd – Polishögskolans orienteringskarta,
Lantmäteriet – *kartprodukter baserade på höjdsiktskartan är godkända för spridning*.

Tack – *Polishögskolan* för att de gjort orienteringskartan tillgänglig.
Kommunarkivarien *Annika Holmberg* för att alltid hjälpa till att hitta kartor,
Per Hådel som tipsade om att det minsann fanns ett gränsröse även i Tegelhagsskogen – och skickade med en bild.
Erik och Elsie Åhman för granskning och många bildbidrag.
Arkeolog *Ann Vinberg* för att ha kastat ett öga på stensamlingen på Hällberget m.fl. ställen och noterat att det nog var fornlämningar.

Copyright – Boken om Tegelhagsskogen - Naturreservat i södra Sollentuna:
Naturskyddsföreningen i Sollentuna.

Kopiering – Häftet med beskrivning och kartan till *Natur- och kulturvandring i Tegelhagsskogen*, är tillgängliga enligt reglerna för *Creative Commons (CC)* som i detta fall stipulerar: fri kopiering med angivande av källan, kopior inte får säljas med vinst, samt att ändringar inte får ske.

Spridning – Kommunarkivet, Sollentuna bibliotek, skolor i Tegelhagen och Silverdal.

Tryckning – Sollentuna Offset & Digitaltryck

Ett förslag till stigvandring - *Natur- och kulturvandring i Tegelhagsskogen* följer befintliga stigar men är inte utmärkt i terrängen. Med ledning av häftet med samma namn kan den lätt följas. Häftet och boken kan beställas via Naturskyddsföreningens hemsida.

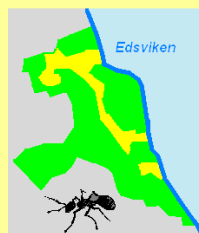
www.sollentuna.naturskyddsforeningen.se

Håll naturen ren. Övergivna kojor av bräder, plast och presenningar är nedskräpning. De senast kända har rensats bort 2015 av Scouter och Naturskyddsföreningen.

När Tegelhagsskogen höll på att bli naturreservat var det läge att dokumentera natur och kulturförhållandena. Det börjar alltid med en koll på gamla kartor – dels på kommunarkivet och dessutom på Lantmäteriets kartservice Historiska Kartor. Det blev inte så många napp – Tegelhagsskogen är ju ett ganska litet område och omgivningarna har blivit intensivt bebyggda.

På de historiska kartorna brukar ägo- och gränser vara noggrant utsatta och gränsmarkeringarna beskrivs ofta så att de verkligen ska kunna kännas igen – ibland med mått på själva hjärtstenen.

På de gamla kartorna ses också den tidens markanvändning, vägnät, lokalsamn och vattendrag – dvs. sådant som i stort sett är bortbyggt i områdena utanför reservatet.

Dokumentationen är indelad i 8 avsnitt som har sammanställts i två häften:

Del 1 – Naturhistoria och natur

Del 2 – Kulturhistoria.

I **Del 1** handlar avsnitt **I** om bergrunden, istidens lämningar och landskapets omdaning genom landhöjningen samt människans påverkan fram till nutiden. Avsnitt **II** handlar om naturen i Tegelhagsskogen och avsnitt **III** är en bilaga med Naturskyddsföreningens guidehäfte *Natur- och kulturvandring i Tegelhagsskogen*.

I **Del 2** avsnitt **IV** behandlas förhistoriska lämningar och Edsvikens betydelse som farled från järnålder till nu. Avsnitt **V** hakar på historieskrivningen med hur landet delades in i ägo- och gränser och hur de markerades i terrängen. Det har bidragit med en ny sorts fornlämningar – gränsrösen. Avsnitt **VI** belyser ytterligare en aspekt av människans omdaning av landskapet genom anläggande av stigar och vägar. Avsnitt **VII** handlar om de kulturlämningar som ännu kan ses i Tegelhagsskogens område som härrör från förra och förrförra seklets samhälle. I avsnitt **VIII** beskrivs höjdsikt-kartan som tagits fram som underlag för dokumentationen.

Sammanlagt är boken om Tegelhagsskogen en berättelse om vad som tilldragit sig i området från urtid till nutid. En illustrerad lokal historia med bilder på det mesta, både smått och stort, sammanfattat på flera kartor.

Det finns naturligtvis mycket mer att berätta och visa – det kan intresserade göra genom att fördjupa sig i de skrifter som anges i källförteckningen – och betrakta naturen i Tegelhagsskogen med de lite annorlunda glasögon som förmedlas i boken.

DEL 2

ISBN 978-91-639-0399-1

